Din Görevlilerinin Hayatı Anlamlandırma Seviyelerinin Ölüm Kaygısı ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi

Investigation of the Meaning in Life Levels in Terms of Death Anxiety and Some Factors among Religious Officers

Nurten Kımter

Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Din Psikolojisi ABD

Assoc. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology,

Department of Psychology of Religion

Çanakkale, Turkey

nurtenkimter@comu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-5736-7191>

Yaşar Üner

Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Doctoral Student, Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology

Çanakkale, Turkey

yasaruner2000@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-2201-5401>

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.39999>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 04 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 27

Sayfa / Pages: 563-602

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences.

All rights reserved. www.toplumbilimleri.com

Din Görevlilerinin Hayatı Anlamlandırma Seviyelerinin Ölüm Kaygısı ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi

Öz: Yaşam ve ölüm birbirleri ile sıkı bir şekilde ilişkilidir. Yaşam güdüsü ve ölüm güdüsü insanda var olan en temel güdülerdendir. Anlam arayışı, hayatın amacını ve değerini belirlemede, hayatımıza ve davranışlarımıza yön vermektedir. İnsandaki yaşama arzusunun önündeki en büyük engel olan ölüm gerçeği, insanı hayatın ve ölümün anlamını sorgulamaya sevkeden en önemli faktördür. Hayata verilen anlam ile çoğu zaman insanda kaygı ve korku sebebi olan ölüm olgusu da yeni bir anlam kazanmakta, stres ve sıkıntı kaynağı olmaktan çıkmaktadır. Bu araştırmada, din görevlilerinin hayata anlam verme düzeyleri ile yaş cinsiyet, eğitim, gelir, meslek türü, meslekte çalışma süresi, ölüme karşı sergilenen tutum vb. sosyo-demografik özellikleri ve ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın evrenini, Marmara bölgesindeki bulunan bir ilde çalışan din görevlileri, örneklemi ise tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilen 124 din görevlisi oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak, “Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği”, “Ölüm Kaygısı Ölçeği”, ve “Kişisel Bilgi Formu,” kullanılmıştır. Anket tekniği ile toplanan verilerin analizinde SPSS 18 paket programı kullanılmış ve t-testi, ANOVA, korelasyon vb. gibi analiz tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmanın sonucunda, din görevlilerinin hayatı anlamlandırma düzeylerinin orta, ölüm kaygısı düzeylerinin düşük düzeyde olduğu görülmüştür. Ayrıca din görevlilerinin cinsiyet, yaş, eğitim, gelir, meslek türü, meslekte çalışma süresi, ölüme karşı tutumları vb. sosyo-demografik özelliklerine göre hayata anlam verme düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde farklılıklar olmadığı tespit edilmiştir. Son olarak örneklemin hayatı anlamlandırma düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlılık derecesinde bir ilişki olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din görevlileri, Hayatın Anlamı, Ölüm kaygısı, Sosyo-demografik özellikler

Investigation of the Meaning in Life Levels in Terms of Death Anxiety and Some Factors among Religious Officers

Abstract:Life and death are closely related. The motive of life and the motive of death are among the basic motives that exist in man. The search for meaning determines the purpose and value of life; it gives direction to our lives and behavior. The fact that death is the biggest obstacle to the desire to live in man is the most important factor that drives people to question the meaning of life and death. With the meaning given to life, the phenomenon of death, which is often the cause of anxiety and fear in humans, also gains a new meaning; it is no longer a source of stress and distress. In this study, the relationship between the level of meaning to life of religious officials and socio-demographic characteristics such as age, gender, education, income, type of profession, working time, attitudes towards death and so on, and death anxiety levels were investigated. The evolution of the study was carried out by religious officials working in a province in the Marmara Region; The sample of the study consists of 124 religious officials selected by random sampling method. Meaning and Purpose of Life Scale “,” Death Anxiety Scale “and” Personal Information Form “were used as data collection tools. “SPSS 18 Package Program “was used in the analysis of the data collected by the questionnaire technique and analysis techniques such as “ t-test “,” ANOVA “, correlation and the like were used. At the end of the study, religious officials, the meaning levels of life were found to be intermediate; death anxiety levels were found to be low. In addition, it was found that there were no statistically

significant differences in the meaningfulness of life according to socio-demographic characteristics such as gender, age, education, income, type of occupation, duration of work, attitudes towards death, and the like. Finally, it was seen that there was a positively significant relationship between the meaningfulness of life and death anxiety levels of the sample.

Keywords: Religious officials, The meaning of life, Death anxiety, Socio-demographic characteristics.

GİRİŞ

İnsanın varlığını devam ettirebilmesi için maddi ihtiyaçlarının yanında manevi ihtiyaçlarının da giderilmesi gerekir. Hayatına anlam vermek, insan için en temel manevi ihtiyaçlardan birisidir. İnsanın hayatını anlamlandırma ihtiyacı, aynı zamanda insanın hayatına ve davranışlarına yön veren ilkelerin ve değerlerin de arayışı içerisinde olmasıdır. Hayatına anlam vermek isteyen modern insanın en temel kaygılarından birisi ölüm kaygısıdır. Ölüm ile yaşam birbirleriyle iç içedir. Esasen ölüm ve hayat bir bütünün parçalarıdır. Ölüm, hayatın amacı ve onu tamamlayan bir olgudur. Varoluşun ayrılmaz bir parçası olan ölüm, insanoğlu var olduğundan bu yana sürekli olarak ilgi konusu olmuştur. Zira ölüme ilişkin sorgulama yaşamın anlamlandırılmasında önemli bir faktördür. Hayata anlam veremeyen bir kimse ölüme de anlam veremez. Ölüm düşüncesi ve ölüme anlam verememe insandaki en önemli stres ve sıkıntı kaynağıdır. İnsanlara dünya ve ahiret mutluluğu vadeden dinler, ölüm kaygısı ile baş etmek için müntesiplerine bazı reçeteler sunmuşlar, böylece hayatın anlamlı ve yaşanılabilir hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Allah inancı, yaşama daha sıkı sarılma, Allah'ın rızasını elde etme ve ebedi âlemde sonsuza kadar yaşama ideali, hayatı ve tüm davranışları anlamlı hale getirme ve insana yaşama sevinci verme noktasında işlevseldir.

Kısacası ölümün bir son olmayıp yaşamın dünya hayatı ile sona ermeyeceği, tam tersine ölümün yeni ve ebedi bir hayatın başlangıcı olacağı şeklindeki ahiret inancı yani sonsuz hayat fikri, ölüm korkusu / kaygısı ile baş etmeleri için dinlerin insanlara sunduğu en önemli mutluluk reçetelerinden birisidir. Bir dine inanma ve bir Tanrı'ya bağlanmanın ve O'na ibadet etmenin yanında bazı araştırmacılar, insanın zaman zaman ölümü düşünmesinin, ölüm hadisesine tanık olmasının ve cenaze merasimlerine katılmasının ölüm korkusu /kaygısını hafifletmede önemli rol oynayabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda insanlara dini konularda önderlik ve rehberlik yapmayı meslek edinmiş, diğer insanlara nazaran icra ettikleri mesleğin bir gereği olarak ölüm olayına tanık olma, cenaze merasimlerine katılma, cenaze namazı kıldırma, ölen kişilerin defin ve techiz işlemlerini yerine getirme vb. gibi vazifeleri yerine getiren din görevlilerinin hayatlarına verdikleri anlam ile ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi merak konusu olmuştur. Böylece bu araştırmada, her iki önemli değişken arasındaki ilişkinin din görevlilerinde nasıl bir görünüm sergilediği ampirik veriler ışığında ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

1. ANLAM, HAYATIN ANLAMI VE ANLAMI ARAYIŞI

Anlam, madde ve cisimle ilgili olmayan, iç, ruh ve öze ilgili olan, yalnızca işaretlerin değil, aynı zamanda nesnelerin ve olayların işaret ettiği şey anlamına gelmektedir.¹ Varoluşsal açıdan anlam kavramını; hayatı anlamlandırmada, hayatın kendisi üzerine bina edileceği bir çatı; insanın kendi hayat tarzına yön veren, hayattaki olaylara belirli bir şekilde cevap vermesini sağlayan bir model şeklinde tanımlamak mümkündür.² Daha ziyade bilişsel olmaktan çok varoluşsal alanı ilgilendiren bir kavram olarak anlam, bir hedefe yönelme veya bir hedefe yönelik davranışların oluşturduğu bütündür.³ Hayatta bir anlam arama, bazen hayatın amacını belirleme şeklinde anlaşılmıştır. Her ne kadar günlük konuşmalarımızda, anlam ve amaç yakın anlamlı oldukları için birbirlerinin yerine kullanılıyor olsalar da esasen birbirinden farklıdır. Çünkü anlam, mana ya da tutarlılığa işaret ederken amaç ise niyet, hedef ve işleve işaret etmektedir. Anlam yaşamdır, yaşam ise anlamdır. Esasen insanın yapıp etmelerinde anlam görmesi, bunlardan zevk duyması, ait olduğu milleti ve insanlık ailesi için daha fazla şeyler yapması ve ortaya koyması yönünde onu güdülemek suretiyle böylece onu hayata bağlamaktadır. Anlamsızlık ise insanın özlemlerinin gerçekleştirememesi, hayatını anlamlandıracak yeni hayaller kuramaması, geleceğe inancını ve umudunu yitirmiş bir şekilde monoton bir hayat sürmesidir. Varoluşsal bir boşluk olarak da nitelendirilen bu anlamsızlık durumu günümüz modern dünyasında insanı tehdit eden en büyük sorunlardan birisidir.⁴ Bazıları “hayatın anlamı” ifadesini, “hayatın değeri” olarak anlamaktadır. Böyle bir yaklaşıma göre anlamlı hayat, değerli olduğuna inandığımız bir hayat tarzıyla gerçekleşebilir. Hayatın değerinin nelere bağlı olduğunu ortaya koyan genel geçer ilkeler bulunmadığı gibi hayatın anlamının, yaşamın uzun veya kısa oluşundan değil, değerli olup olmadığına bağlı olduğu ileri sürülmektedir. İnsan için en temel ihtiyaçlardan birisi olan hayata anlam verme, hem evrenin ve içindekilerin varlık sebebini hem de insanın varlık âlemi içindeki yerini anlamaya yönelik bir arayıştır. İnsan, hayatına yön verecek değerlerin ve ilkelerin arayışı içerisinde varoluş amacı ile ilgili tatmin edici bilgi ve yorumlara ulaşmayı ister. Bu nedenle genel olarak insanın dünyadaki şahsî varlığının anlamı ve kendisi dışındaki varlıkların yani evrendeki düzenin ve işleyişin anlamı olmak üzere hayatın anlamı terimini iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi, insanın hayatını bir amaca, bir faaliyete, bir ideale sahip olarak yaşaması iken ikincisi ise kişinin dışında var olan düzenin, evrendeki işleyişin anlamı olarak düşünebilir. Bu ikisi, birbiriyle yakından ilişkili olup hayatın anlamı, genelde insanın hayatının evren ve içindeki diğer varlıklarla tutarlı bir örüntü içinde olmasıdır. Kısacası kişinin hayatına anlam vermesi demek, hem onun şahsî dünyasının, hem de içinde bulunduğu varlık âleminin anlamlı olması demektir.⁵

Bu bağlamda hayatın anlamı kavramını öznel olarak ele alan Frankl’a göre herkes için geçerli evrensel bir anlamın olamayacağını, her birey için yaşamın anlamının farklı olabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre yaşamın anlamı, yaşam sorunlarına doğru çözümler bulabilmek ve

¹ Victor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak, (Ankara: Öteki Yayınevi, 4. basım, 1995), 101-137.

² Âdem Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü,” *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2005, 3 (9), 7.

³ Lokman Çilingir, “Hayatın Anlamı Nedir veya İyi Bir Hayat Nasıl Olmalıdır?,” *Düşünen Siyaset*, 2003, 2.

⁴ Oğuz Öcal, “Varoluşsal Sorunlar, Birey ve Yeni Hayat,” *TÜBAR-XXVIII*, 2010, 315.

⁵ Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü,” 8-10.

devamlı olarak bir takım görevleri yerine getirme sorumluluğunu üstlenebilmektir.⁶ Başka bir deyişle dünyadaki insan sayısı kadar yaşamın farklı anlamları olduğu söylenebilir. Göka'ya göre her birimizin hayata farklı anlamlar yüklemiş olması, esasen hayatın bir anlamı olmadığı anlamına gelmeyip tam aksine hayatın anlamını keşfedemediğimiz anlamına gelmektedir.⁷ Bununla birlikte yaşamın anlamı, her insan için farklılık gösterebildiği gibi zaman içerisinde aynı insan için de değişim gösterebilmektedir.⁸ Nitekim genç yetişkinlikte ve sonraki yaşlarda kişilerin yaşam algısı ve hayattaki anlam arayışları, hayattaki sorumluluklarına paralel olarak değişebilmektedir. Ayrıca yaşamdaki olaylara atfedilen anlam, bir kimsenin kişiliğine, daha önceki yaşantılarına, problemleri kabul etme ve onlarla baş edebilme yetisine bağlı olarak da değişebilmektedir.⁹

İnsanın bütün arayışlarına ve varlığı anlama gayretlerine 'anlam arayışı' denir. İnsanın hayattaki en temel güdülerinden birisi olan anlam arayışı aynı zamanda insanın düşünce, tutum ve davranışlarını belirleyen ve yön veren en güçlü güdülerden birisidir.¹⁰ Esasen insan, yaşamına ve çevresinde olup biten olaylara anlam vermek için sürekli olarak bir anlam arayışı içerisinde olduğu için bu arayış, yaşamın doğal ve sağlıklı bir sonucudur. Üstelik bu arayış, insan için bir lüks değil tam tersine bir ihtiyaçtır.¹¹ Çünkü insan, anlam arayan ve anlamla yaşayan bir varlıktır. Anlam onun için ruhi bir ihtiyaç olup, anlam arayışı da bu ihtiyacın bir dışı vurumundan ibarettir.¹² Ruhsal yapının derinliklerinde olan anlam ihtiyacı ilk insanda olduğu kadar günümüz insanlarında da güçlü bir şekilde kendisini hissettirmektedir.¹³ Ayrıca insanın anlam ihtiyacı, diğer ihtiyaçlara indirgenemeyecek kadar özgün bir ihtiyaç olduğu için onu diğer ihtiyaçlardan ayırt etmek gerekir. Dolayısıyla bu ihtiyaç, farklı ölçülerde her insanda bulunmakta ve insanın bütün varlığını kuşatmaktadır.¹⁴

Pargament'e göre anlam arayışı, insanların kendi hedef ve gayelerine veya bizzat anlamlı hedeflere yönelik olarak tuttıkları yolları bir araya getiren, dinamik bir süreçtir. Bu süreç aynı zamanda keşfetme, koruma ve eğer gerekliyse önemli hedef ve değerleri yeniden oluşturma çabalarını da içeren bir süreçtir.¹⁵ Logoterapi'ye göre insanda doğuştan var olan ve onun ayırt edici bir özelliği olarak evrensel bir niteliğe sahip olan anlam arayışı, insanın hayatını değerli kılacak özlere ulaşabilmesi için mücadele etmesidir. Bu anlamda anlam arayışı, sadece hasta bireyleri ilgilendiren bir husus olmayıp sağlıklı insanlar için de bir ihtiyaçtır.

⁶Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak, 92.

⁷Erol Göka, *Hayatın Anlamı Var mı?* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 108-109.

⁸Habil Şentürk & Selahattin Yakut, "Hayatın Anlamı ve Din," *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33,45-60.

⁹Yüksel Müge Yukay, Ferit Güneş, Ceren Akdağ, "Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi," *Spiritual Psychology and Counseling*, 2(2), 2017, 167.

¹⁰Akıncı, "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü," 7; Şentürk & Yakut, "Hayatın Anlamı ve Din," 48.

¹¹Üstün Dökmen, *Yarına Kim Kalacak: Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak, Gelişmek, Uzlaşmak*, (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2002),145.

¹²Saffet Kartopu, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı," *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (3), 2013, 68.

¹³Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 7.

¹⁴Akıncı, "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü," 9.

¹⁵Kenneth I. Pargement, "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", Çev. A. U. Mehmedoğlu, *ÇÜİFD*, 5, (1),2005, 282.

Arayışın türünü, insanın ihtiyaç, ilgi ve arzuları belirlemektedir. İnsan hayatında, kendisi için önemli ve ulaşılabilir hedefler belirlemek suretiyle anlam arayışına bir cevap oluşturabilir. Zira insanoğlu içindeki ruhsal boşluğunu ancak kendisine bir hedef tayin etmek ve bir amaca sarılmak suretiyle doldurabilir.¹⁶ Frankl'a göre insanın yaşamdaki en önemli gayesi olan anlam arayışı, insanların temel motivasyon kaynağı olup bunun engellenmesi ya da baskılanması durumu ise insanda bir kaygı meydana getirmektedir. Başka bir deyişle insanın hayatının bir anlamı yoksa ve hayatta kendisine bir hedef belirleyememişse bu şekildeki bir yaşam, bireyde kaygı meydana getirmektedir.¹⁷ Nitekim yaşam amacı olan kişilerin yaşama sıkı bir şekilde bağlandıkları, hayatın zorlukları ile daha iyi baş edebildikleri, problemlere daha iyi çözüm üretebildikleri ve daha uzun ömürlü yaşadıkları gözlenmiştir.¹⁸

Anlam arayışı bir süreç içerisinde gerçekleşmekte olup anlamın bilgisine ulaşmayı ifade eden bu sürecin sonucunda insan belirsizlikten kurtulmayı, hayattaki konumunu tayin etmeyi ve varlığını anlamlandırma ihtiyacını gidermeyi başarmaktadır.¹⁹ Bireysel bir çaba olan yaşamın anlamına ulaşma çabası, her insan için yaşamın anlamına ulaşmak, yaşam sorunlarına doğru çözümler bulmak ve görevlerini yerine getirme sorumluluğunu üstlenebilmek anlamına gelmektedir.²⁰ Bazı düşünürlere göre, hayatın bütünüyle anlamla dolu olduğuna inanmak için ne kadar çok neden varsa, "hayatın hiçbir anlamı olmayan, gürültü ve öfkeyle dolu bir masal olduğunu" düşünmek için de o kadar çok neden vardır.²¹ Bazıları ise belki de 'yaşamın anlamının, anlamsız olduğu' şeklinde görüş ileri sürmektedirler. Daha doğrusu onlara göre yaşamın anlamı varsa da bunu biz bilemeyiz. Yaşamın anlamını kavrayamayan insan ise, arayış yolculuğuna devam ederek bu kısır döngüyü sürdürüp gidecektir.²² Logoterapi'nin kurucusu Frankl ise kişisel olarak yapılandırılmış veya icat edilmiş anlamdan ziyade anlamın dışarıda bir yerlerde olduğunu düşünüp kişinin onu keşfetmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Daha doğrusu anlam verilmekten çok bulunulacak bir şeydir. İnsan onu icat edemez fakat keşfeder.²³ Bu bağlamda bazı düşünürlere göre sanat gibi din de insanın yaşamda değer, anlam ve amaç bulma çabasının bir sonucudur.²⁴ Acılarda bile bir anlamın bulunabileceğini ileri süren Frankl'a göre acıda anlam bulmak yaşamak için bir nedene sahip olmaktır. Bir nedene sahip olan kişinin ise hemen her şeye katlanması, ayakta kalması çok daha kolaylaşır.²⁵ Jung'a göre hiç kimse kendi dinsel bakış açısını kazanmadan iyileşemez ya da hayatında anlam bulamaz.²⁶ Bu bağlamda hayata anlam vermenin, bir kimsenin dünyadaki varlığına ve gerçekliğine karşı tutumunu belirleyen yorumlayıcı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Hayatı anlayıp

¹⁶ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 28-29,31.

¹⁷ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak, 101-137.

¹⁸ Burcu Berent Aydın, *Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Amaçlarının Alt Boyutlarının Genel Öz-Yeterlik Yaşam Doyumu ve Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, 2013, 1.

¹⁹ Şahabettin Hikmet, *"Anlam Arayışı"*, (İstanbul: Bilgi ve Hikmet, 1996), 136.

²⁰ İhsan Topuz, *Yaşamın Anlamı ve Din: Gençler Üzerinde Bir Araştırma*, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 1 (4),2016, 544.

²¹ Huston Smith, Nancy M. Martin, *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*, Çev. Gamze Varım, (İstanbul: Say Yay., 2002), 388.

²² Kartopu, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı," 74-75.

²³ Akt. Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Z.İ. Babayiğit, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), 728.

²⁴ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi* (İstanbul:Pegasus Yayınevi, 2017), 9-10.

²⁵ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak, 120-137.

²⁶ Carl Gustav, Jung, *Din ve Psikoloji*, çev. Raziye Karabey, (İstanbul:Okyanus Yayınları, 2. Bsk., 2010), 90-95.

yorumlamada ve davranışların şekillenmesinde ise insana değerler ve inançlar rehberlik etmektedir. Böylelikle insan, hayata ve olaylara karşı bir bakış açısı geliştirip hayatını o çizgide sürdürecektir. Bununla birlikte insanın benimseyeceği değerler ve ilkeler, sadece şahsî hayatına yön vermeyip bunun yanında, onun sosyal hayatını ve ilişkilerini de şekillendirmektedir. Zira sosyal bir varlık olan insan için, toplumun huzurunu sağlayan, birlikte yaşamaya katkıda bulunan değer ve ilkelerinin olması, onun anlamlı bir dünyada yaşaması anlamına gelmektedir.²⁷

Tarih boyunca en temel amacı kendisini, davranışlarını ve çevreye kuşatıldığı varlık âlemini ve evreni anlama ve anlamlandırmak olan insanoğlu, modernitenin kendisine sunduğu tüm imkanlara rağmen içini kaplayan varoluşsal boşluk ve anlamsızlık duygusundan bir türlü kurtulamamaktadır.²⁸ Daha önceki çağlarda kişilere yol ve yön gösteren varlığının amacını işaret eden rehberler ve geleneksel değerler, ne yazık ki modernite ile birlikte ortadan kalkmıştır. Modern zamanlarda bireyi, denetleyen hiçbir müessese bulunmamakta ve artık birey bir varlık olarak yerine getirmesi gereken görevleri kendi yalnızlığı içerisinde üstlenip yerine getirmek durumundadır.²⁹ Tillich, anlamsızlık kaygısı olarak nitelendirdiği hayatta bir anlamdan yoksun olma durumunu, “nihai ilgilerin, bütün anlamlara anlam veren anlamın kaybolması” durumu olarak tanımlamaktadır.³⁰ Hayatın anlamı, Logoterapi’nin kurucusu olan Frankl tarafından kendini tanıma, özgürlük deneyimi ve algısı, sorumluluk, birisinin hayatına ve geleceğine pozitif bir bakış açısı sergileme, varoluşsal amaçları gerçekleştirme, olumsuzun kabulünü bütünleştirme, yaşam doyumu ve kendini gerçekleştirme vs. ile ilişkili bir yapı olarak anlaşılmaktadır.³¹ İnsan hayatta karşılaştığı her türlü hâdiseye bir açıklama ve yorum getirme, kendisini ve içinde yaşadığı varlık âlemini anlama çabası ve ihtiyacı içerisinde olduğu için “ben kimim, neyim, hayatımın amacı ne?” vs. anlam sorularını kendisine sorması ve yaşamının anlamını felsefi açıdan sorgulaması insanlık tarihi kadar eskidir.

Yaşamın anlamı kavramı, genellikle yaşamın amacı, değeri ve maneviyatla yakından ilişkilidir.³² Başka bir deyişle hayatın anlamı nedir sorusuna çok farklı cevaplar verilebilir. Hatta her bireyin bu soruya vereceği farklı yanıtlar vardır. Bu yanıt bazen dini bir düşünceyle ilgili olabileceği gibi, bazen de bir felsefeyle veya amaçla da ilgili olabilir. Seçilen her amacın, onu seçen kişiye sunduğu derin anlamlar vardır. Bu sebeple kişi seçtiği amacı takip edip peşinden gitmek suretiyle hayatına bir anlam kazandırmış olur.³³ İnsan yaşamının anlamına ya eser ortaya koyarak veya bir iş başarıp başkalarının hayatına katkıda bulunarak³⁴ ya da başkalarıyla etkileşimde bulunarak sevgide ve insana zor zamanlar yaşatan olaylarda anlam bulmak suretiyle ulaşabilir.³⁵ Zira anlam, bazen bir işe veya bir şeye karşı duyulan sevgide ya da icra

²⁷ Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü,” 11.

²⁸ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 8.

²⁹ Öcal, “Varoluşsal Sorunlar, Birey ve Yeni Hayat,” 314.

³⁰ Bkz. Paul Tillich, *The Courage To Be* (New Haven: Yale University Press, 1952).

³¹ Joaquín García-Alandete, “Does Meaning in Life Predict Psychological Well-Being?” *The European Journal of Counselling*

Psychology, Vol. 3(2), 2015, 90.

³² Habil Şentürk & Selahattin Yakut, “Hayatın Anlamı ve Din,” 33,45-60.

³³ Kartopu, “Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı,” 68.

³⁴ Alfred Adler, *Yaşamın Anlamı*, (Ankara: Alter Yayıncılık, 2010), 15.

³⁵ S. Jim Heather, Cason Q. Purnell, S.A Richardson, D. Golden-Kreutz, ve B.L. Andersen, “Measuring Meaning in Life Following Cancer”, *Quality of Life Research*, 2006, 15,1355-1371.

edilen bir iş ve meslekte; hatta bazen hayattaki acı ve ızdırapların derinliklerinde gizli olabilir. Anlamı aramak, insanın yaşamdaki en büyük sorumluluklarından birisidir.³⁶ İnsanın varoluşsal olarak hissettiği anlam ihtiyacı, onun tüm yaşamsal aktivitelerini etkilemektedir. Bilhassa doğadan kopuk olarak yaşayan, doğayı kendisine bir tehdit olarak algılayan ve doğayı hoyratça tüketen günümüz insanında anlam arayışı kendisini çok daha derinden hissettirmektedir. İnsanın zihinsel, sosyal ve duygusal dünyasında mutlu ve huzurlu olabilmesi ancak hayata kattığı “anlam” ölçüsünde mümkündür. Bu nedenle anlamsız olarak algıladığı bir dünyada yaşayan insanın sağlıklı ve mutlu olması beklenemez. Oysa insanlar yaşamlarında anlam bulduklarında pek çok duygusal problem çözülmekte, ruhsal çatışmaların ve kaygıların üstesinden gelmekte ve böylece yaşam değerli ve anlamlı hale gelmektedir.³⁷

2. ÖLÜM KORKUSU/KAYGISI, ÖLÜME KARŞI TUTUMLAR VE ÖLÜMÜN ANLAMI

Ölüm, kelime olarak bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, aşmak, çözmek, bitmek, tükenmek, hissiz kalmak, deruni uyku, hayvani kuvvetlerin zevâli vb. anlamlara gelmekte ve değişik şekillerde tanımlanmaktadır.³⁸ Bu bağlamda ölümü, varlıklarda hayati fonksiyonların veya hayatın son bulması ve insanda bilinçli deneyimin tamamen sona ermesi³⁹ canlı varlıklardaki yaşamsal görevlerin bir daha yinelenmemek üzere sona ermesi⁴⁰ olarak tanımlayanlar olmuştur. Ayrıca ölümü, insan için çaresi olmayan kaçınılmaz bir son, yaşama arzusunun önüne dikilen, aşılamayan bir engel; korku ve endişe uyandıran bir şey⁴¹ vb. şekillerde tanımlayanlar da olmuştur. Bazıları için ise ölüm, yaşamın son bulacağı, çeşitli umut ve arzuların gerçekleşmeden yarım kalacağı anlamına gelmektedir.⁴²

Esasen hayat ve ölüm bir bütünü oluştururlar, ölüm hayatın amacı ve onu tamamlayan bir olgudur. Ölüme ilişkin sorgulama, yaşamın anlamlandırılmasında önemli bir rol oynadığı için tarihin ilk zamanlarından beri, insanoğlu ölüm üzerine düşünmüş ve onu tanımaya çalışmıştır.⁴³ Ölüm, insanı alışık olduğu ortamdaki ve hayatı paylaştığı kimselerden ayırarak, onu tek başına koymaktadır. Tüm canlılar için değişmeyen bir yazgı olan ölümün bilincinde olan ve günlük yaşamında bu olguyu sık sık duyup müşahade eden tek varlık insanoğludur. Tarihin ilk zamanlarından beri insanoğlu, sanattan, edebiyata, felsefeden bilime hayatın her alanına, konu olmuş olan ölüm hadisesinin anlamını açıklamaya çalışarak ölüme ilişkin korkularının üstesinden gelmeye çalışmıştır.⁴⁴ Freud’a göre “hayatın bütün amacı ölümdür” ve o insanların karşı konulmaz bir şekilde ölüme doğru ilerlediğine inanır. Freud içgüdüleri, yaşam içgüdüleri ve ölüm içgüdüleri olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu bağlamda yaşam içgüdüleri (*life instincts-eros*) açlık, susuzluk, cinsellik gibi kendini korumaya ve türün devamını

³⁶ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 15.

³⁷ Hâbil Şentürk & Selahattin Yakut, “Hayatın Anlamı ve Din,” 33, 49.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisanu'l Arab*, Çev: Cemaluddin Muhammed), (C:3, Beyrut: Daru Sadir, 1968), 546-548.

³⁹ Ahmet Cevizci, (2014). *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 336.

⁴⁰ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), 23.

⁴¹ Hayati, Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 97.

⁴² Yukay, Güneş & Ceren, “ Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi,” 166.

⁴³ Elizabeth Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Banu Büyükkal, (İstanbul: Boyner Holding Yayınları, 1997), 26.

⁴⁴ Fuat Tanhan & Figen Arı, “Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri,” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 2006, 45.

sağlamaya yönelik faaliyetleri kapsamakta, ölüm içgüdü (death instinct- thanatos) ise yıkıcı bir güçtür. Bu güdü mazoşizmde ve intiharda olduğu gibi içe yönelik ya da saldırganlık ve nefrette olduğu gibi dışa yönelik de olabilir.⁴⁵

İnsan davranışlarına yön veren önemli bir güdü olan korku (fear), insanın gerçek, beklenen ya da zihinsel olarak yaratılan bir tehlike karşısındaki duygusal yaşantısıdır⁴⁶ (Köknel, Trhsz). Ölüm korkusu, nesnesi belli olan ölüm anından korkmaktır, ölüm kaygısı ise; nesnesi; mutlak biçimde bilinmeyen 'ölüm sonrasıdır.'⁴⁷ Ölüm korkusu, insanın en temel korkularından birisidir ve bütün diğer korkularla uzaktan yakından ilişkilidir.⁴⁸ Kaygının tanımlanması konusunda psikologlar arasında bir görüş birliği olduğu söylenemez. Bunun belki de en önemli nedeni, kaygının, öfke, korku, endişe, keder ve elem gibi heyecanların kompleks bir şekli olarak düşünülmesidir. Bununla birlikte kaygıyı, nedeni belirsiz ve bilinmeyen bir tür korku olarak tanımlamak mümkündür.⁴⁹ Ölüm olgusu, çoğu zaman insan için bir belirsizliği haber vermektedir. Bu anlamda belki de insanı asıl korkutan ve ürküten, ölümün getireceği belirsiz bir gelecektir.⁵⁰ Literatürde ölüm korkusu ya da kaygısı, kişilerin ölüm ve ölümle ilişkili endişe, kaygı veya korku deneyimleri; birinin varlığını tehdit eden gerçek ya da hayalî algılar tarafından oluşturulan korku, tedirginlik duygusu; var olmamanın yaygın korkusu ya da var olmamayı yaşama korkusu vb. farklı şekillerde tanımlanmaktadır.⁵¹

Korku ve kaygı kavramları, aralarındaki benzerliklerden dolayı psikoloji literatüründe bazen yakın ve benzer anlamlarda kullanılsa da bu kavramlar arasında bir takım farklılıklar mevcuttur. Korku ile kaygı arasındaki en belirgin fark, korkunun kaynağının belirli, kaygının kaynağının ise belli olmamasıdır. Yani kaygıda da bir korku mevcuttur. Fakat bu korku şahıs tarafından bilinmemektedir. Korku ile kaygı arasındaki en belirgin farklardan birisi olan "kaynağın belirli olması" hususu, ölüm konusuna uygulandığında ise kesin bir ayrım ortaya çıkmamaktadır. Zira insanın varlığını tehdit eden ölüm belli bir korku kaynağıdır. Ancak diğer taraftan ölüm fenomeni, hiç kimsenin ne zaman öleceğini bilmemesi ve ölümün insanın başına neler getireceğinin bilinmemesi nedeniyle yine de bir belirsizliği içerisinde barındırmaktadır. Dolayısıyla ölüm aynı zamanda bir kaygı kaynağı da olabilmektedir. Bu nedenle pek çok araştırmacı ölüm korkusu ve ölüm kaygısı kavramlarını birbirlerinden kesin bir şekilde ayırmadığı gibi tanatoloji çalışmalarında da ölüm korkusu (fear of death) ve ölüm kaygısı (death anxiety) çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Ayrıca korkunun kaygıdan daha kısa süreli ve daha şiddetli olması, kaygının ise daha hafif ve daha uzun süreli olması; korkunun nesnel, kaygının öznel bir tehdit karşısında gösterilen bir tepki olması, yine kaygıda insanın iç çatışmalarının önemli bir yer tutması ve bilinç dışından kaynaklanması kaygıyı korkudan ayıran diğer hususlardır.⁵² Bununla birlikte her ne kadar araştırmacılar tarafından ölüm kaygısı

⁴⁵ P. Duane Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 607.

⁴⁶ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, trhsz), 61.

⁴⁷ Paul Tillich, *Var Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk, (İstanbul: Okuyanlar Yayınları, 2014), 62.

⁴⁸ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, (Erzurum: Beyan Yayınları, 2000), 52-53.

⁴⁹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 54.

⁵⁰ Hayati Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi". *UÜİF Dergisi*, Bursa: UÜİFV Yayınları, 3 (3), 1991, 158.

⁵¹ Mehmet Çınar, "Tanrıya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45, 2016, 322.

⁵² Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 54-57.

farklı şekillerde kavramlaştırılmış olsa da tanımlarda ortak olan husus, korku, kaygı ve huzursuzluk duygularından söz edilmiş olmasıdır.⁵³

Günümüzde bilimin ilerlemesi ve sağlık alanındaki iyileşmelere rağmen günümüz insanı ölümden daha da çok korkmaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de günümüzde ölümün birçok açıdan daha itici yani daha yalnız, mekanik ve insanlıktan uzak hale gelmiş olmasıdır.⁵⁴ Ölüm, insanî korkuların temel nedenlerinden birisi ve bütün diğer korkuların psiko-dinamik çekirdeği olarak kabul edilmektedir. Tarihi ve etnolojik bilgiler, bütün insanlarda ölüm korkusunun yansımalarının bulunduğunu, genel olarak hiç kimsenin bundan tamamen kurtulmuş olmadığını ortaya koymaktadır.⁵⁵ Bir taraftan tüm canlılar gibi doğuştan öz varlığını koruma ve neslini devam ettirme içgüdüsüne sahip olan insan, diğer taraftan ölümün kaçınılmaz olduğunun bilincinde olarak bir gün öleceği ve yakınlarını kaybedeceği gerçeği ile yaşamak durumundadır. Bu husus insanda ölüm kaygısını ortaya çıkarmaktadır. Bütün insanlarda doğuştan fitri olarak ölümsüzlük arzusu, hiç yok olmama, sonsuza kadar yaşama isteği bulunmakta ve bu yaşama arzusu esasen ölüm korkusunun da kaynağını teşkil etmektedir. Ölüm korkusunun en önemli nedenlerinden birisi, insanın dünyevi şeylere sahip ve hakim olma tutkusudur. Bu durumun belki de en önemli nedeni, insandaki varlığını koruma güdüsüdür. Bununla birlikte bu güdü, belli bir düzeyi aştığında, yani dünyevi şeyler insanın varlığını korumak ve devam ettirmek için bir araç olmaktan ziyade başlı başına bir amaç haline geldiğinde, insan bunlardan kolay kolay ayrılmak istememektedir.⁵⁶ İnsanın dünya üzerinde yaşam boyu elde ettiği ve biriktirdiği nesneleri, ölümüyle birlikte terk etmesi gerektiği fikri onu derinden etkilemektedir. İyi bir yaşam sürmek için bir ömür boyu biriktirdiği şeyleri ve sevdiklerini geride bırakacağını düşündüğünde, ölüm düşüncesinin insan hayatına olan etkisi büyük olacaktır. Fakat sürekli olarak insanın zihnini bu düşünceyle meşgul etmesi yani insanın yaşam içerisinde devamlı olarak ölümü düşünmesi, yaşam ile ölüm arasındaki denge ve uyumun bozulmasına ve kaygı düzeyinin daha da çok artmasına neden olmaktadır. Kısacası aşırı, ölçsüz, patolojik şekilde ortaya çıkan ölüm düşüncesi insanın psikolojisini olumsuz yönde etkileyebilmektedir.⁵⁷

Bazı varoluşçu felsefeci ve psikologlar, ölüm kaygısının genel olarak kişinin benliğinin derinliklerinde var olan ve bilinç seviyesine ulaşmayan kaçınılmaz bir kaygı türü olduğunu ileri sürmektedirler.⁵⁸ Ölüm kaygısı çok boyutlu bir kavram olarak tanımlanır ve genelde yalnızlık ve belirsizlik korkusu, kendi benliğini ve yakınlarını kaybetme korkusu, öbür dünyada cezalandırılma korkusu, geride kalanlar için endişelenme, kontrolü kaybetme korkusu, bedeninin yok olması ve bir hiç olacağı korkusu, acı ızdırıp çekme korkusu vb. gibi hususları içermektedir. Ayrıca bu dünyada dine aykırı olarak yaptıklarından dolayı ahirette cezalandırılacağına inanan kimselerde ve inanan fakat inancının gereklerini tam olarak

⁵³ Fatma Gül Cırhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010), 139.

⁵⁴ Nurten, Kimter, Özlem Köftegöl, "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı İle Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD)*, Cilt: XIX, 36, 2017, 55-82.

⁵⁵ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 55.

⁵⁶ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 61.

⁵⁷ Nilay Çetin, "Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2015, 3-4.

⁵⁸ Bkz. Engin Gençtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, (İstanbul: Metis Yayıncılık, 1991).

yaşamadığını düşünen kimselerde ölüm korkusuna sıkça rastlanmaktadır.⁵⁹ Bulut ve Kuşat'ın yaptığı çalışmada da ölüm kaygısını, ölümden sonra hayatın varlığına inanan bireylerin dünyada dinin yasak ettiği davranış ve tutumlarından dolayı cezalandırılacakları, sevdiklerini ve yakınlarını kaybedecekleri düşüncesiyle geliştirdikleri bir kaygı türü olarak tanımlamaktadır.⁶⁰ Batı kültüründe bireyler günahlarının cezasını dünyada çektiklerini düşünürlerken İslam inancında ise inananların dünyada dinin yasak etmiş olduğu hususları yaptıkları için ölüm sonrası hayatta cezalandırılacakları korkusu bireylerde bir kaygıya neden olabilmektedir.

Bununla birlikte zihni, ölüm düşüncesiyle aşırı derecede meşgul etmek doğru değildir. Bu nedenle insanın dengesini koruması açısından ölüm düşüncesinin sınırlarını belirlemek önemlidir. Zira bu denge ve uyum bozulduğunda insandaki kaygı düzeyi artmakta ve yaşadığı çevreye uyum sağlaması güçleşebilmektedir. Diğer taraftan zihinde tamamen bastırılmayan, ara sıra belirli ölçülerde hatırlanan ölüm düşüncesi, insan hayatına katkıda bulunabilmektedir. Bununla birlikte ölüm düşüncesinin hayatımıza katkıda bulunduğunu savunmak pek kolay görülme de, ölüm düşüncesinin dışlandığı bir hayatın da yoğunluğundan çok şey kaybedeceği bir gerçektir.⁶¹ Ölüm düşüncesi, insanda hem kaygı yaratmakta hem de onu yaşama bağlayan, varoluşunu anlamlandıran bir neden olabilmektedir. Zira ölüm gerçeğinin bilinmesi sayesinde insan, yaşamını bütünüyle daha anlamlı ve dolu dolu yaşayabilmektedir.⁶²

Genelde her çeşit korku ve özelde ise ölüm korkusu, insanın zarar veya kötülöklere karşı korunmasını sağlayan bir fonksiyon icra etmektedir. Her şeyden önce ölüm korkusu, insanı sağlığını koruması yönünde daha dikkatli olmasına vesile olmakta ve sağlığını bozacak şeylerden uzak durması konusunda kendisine yardımcı olmaktadır. Ayrıca ölüm korkusu bazen direkt çoğu zaman da dolaylı olarak insanın bütün varlığına egemen olmak suretiyle anlamlı bir şekilde yaşayıp yaşamadığı konusunda kendisini içten içe bir muhasebeye çekmeye yöneltebilmektedir. Allah korkusu ve buna bağlı olarak ölüm korkusu, aynı zamanda dinî hayatı olumlu yönde etkileyen en önemli hususlardan birisi olabilmektedir. Nitekim insanlar bu korku sayesinde dini hayatın önünde en önemli engellerden birisi olan dünyevi şeylerden daha kolay uzaklaşabilmekte, dinî vecibelerini daha kolay yerine getirebilmekte ve zihni bakımdan daha canlı bir hayat yaşayabilmektedirler. Bununla birlikte ölüm korkusunun faydalarının yanında zararları da vardır. Oysa korkunun aksine kaygının insana olumsuz şekilde yansıdığı ileri sürülmektedir. Zira çok fazla kaygılı insanların, daha az kaygılı olanlara göre çok daha az yaratıcı oldukları tespit edilmiştir.⁶³

Ölüm düşüncesine farklı anlamlar verilebilmekte ve bu anlamlara bağlı olarak "ölüm düşüncesi" kimi için bir stres kaynağı iken, kimi için stresten kurtulma yolu; kimine göre bir yok oluş iken, kimine göre de ölümsüz bir hayatın başlangıcıdır. Neticede kimi insan, ölüm

⁵⁹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 59-65.

⁶⁰ Meryem Bulut & Ali Kuşat, "Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi," *Bilimname*, S.XXXV, 2018, 146.

⁶¹ Tanhan & Arı, "Üniversite Öğrencilerinin Ölümüne Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri," 48.

⁶² Zehra Kaloğlu Öztürk, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı" (Uzmanlık Tezi), Çukurova Üniversitesi, Adana, 2010, 8.

⁶³ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 74.

karşısında çok kaygılanırken; kimisi sevinç duyabilmektedir.⁶⁴ Eğer ölümün insan varlığı için ne anlama geldiğini tam olarak anlarsak, başımıza gelecek olana karşı bir cesarete sahip oluruz. Biz bu dünya üzerindeki zamanımızın sınırlı olduğunu ve ayrılık vakti gelince hiçbir çıkış yolu olmadığını iyi bir şekilde idrak edersek, ölümü her günümüzü sahip olabileceğimiz son gün olarak yaşamamız gerektiğini gösteren bir yol olarak algılayabiliriz. Ölüm bu hayattaki gelişmenin son evresidir. Ruh için ölüm yoktur. Sadece beden ölür. Şahsiyet veya ruh ölümsüzdür. Böylece insan ebedî bir hayata inanıp, ruhu için ölüm olmadığına kanaat getirince, ölümden hissetmiş olduğu korkuda hafiflemeler olacaktır. Esasen ilk bakışta hayatı üstünkörü bir şekilde yaşayanların, ölümden daha az korkacakları düşünülse de hayatı dolu dolu ve cesaretle (heyecanla) yaşayanların ölümü daha sakin ve cesaretle karşıladıkları gözlenmiştir.⁶⁵

Yetişkinlerde ölüme verilen anlamın çocuk ve ergenlerden farklı olduğunu konu ile ilgili olarak yapılan araştırmalar ortaya koymuştur. Bu bağlamda bir kimsenin kültürü, inanç sistemi ve yaşam tarzı onun ölümle ilgili duygu ve düşüncelerini etkileyebilmektedir.⁶⁶ Ölüm kaygısını, sonlu oluşumuzun verdiği ıstırapı, öyle ya da böyle hafifletmeye çalışan dini inançlar olmuştur. Hemen hemen tüm dinler, sonsuz bir yaşam hayaliyle sadece ölüm korkusunu hafifletmekle kalmaz, aynı zamanda ebedî bir varoluş ile anlamlı bir hayat yaşamaya yönelik bir takım kurallar bütünü sunarak korku dolu bir tecriti de hafifletirler.⁶⁷ İnsanlara dünya ve ahiret mutluluğu vadeden dinler, mensuplarının huzurlu, mutlu, uyumlu ve psikolojik yönden sağlıklı bireyler olmalarını en önemli amaç ve fonksiyonları arasında kabul etmişlerdir. Bu bağlamda ölüm kaygısı ile baş etmek için de müntesiplerine bazı reçeteler sunmuşlardır. Bu reçetelerden en önemlisi de ölümsüzlük inancı, yani ahiret inancıdır.⁶⁸ Yok olma, ölüm düşüncesi, ölüme anlam verememe, insandaki en önemli sıkıntı ve stres kaynağıdır. Bunun ortadan kaldırılması da insanın ölümle yok olmayacağı, yani ruhun ölümsüzlüğü fikridir.⁶⁹ İslam dininde geniş bir yer tutan ölüm, bir yok oluş değil, ebedi ve sonsuz bir hayatın başlangıcıdır. Zira öldükten sonra ebedi bir hayatta yaşamaya devam edileceği şeklindeki ahiret inancı, ölenin yakınlarının ve çevredekilerin ölüm kaygılarını azaltmaktadır.

Anlaşılabileceği üzere ölümü anlamlandırma şekli, insanın ölüm ve ölüm kaygısı karşısındaki tutumunun ana belirleyicisi olduğu denebilir. Çağdaş Batı kültürü ölümü, kaçınılmaz bir son ve varoluşun yok oluşu olarak görür.⁷⁰ Bu anlamıyla, çağdaş Batı kültür ve medeniyetinin dünyadan başkasına önem atfetmemesi sebebiyle ölümsüz bir dünya yaşantısı arzusu yani hulûd hali⁷¹ içerisinde olduğu söylenebilir. Batının son birkaç asırdır ulaştığı müreffeh hayat tarzı, “sahip olma” duygusunun oranını arttırmış ve Erich Fromm’un da dediği gibi bu durum ölüm kaygısının artmasına neden olmuştur.⁷² Kaygının artması da Batının

⁶⁴ Tanhan & Arı, “Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri,” 53.

⁶⁵ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 67-69.

⁶⁶ Sevgi Sezer & Pelin Saya, “Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı,” *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13 (2009), 151-165.

⁶⁷ Irvin Yalom, *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 13.

⁶⁸ Murat Yıldız, “Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Üzerine Bir Yorum,” *Düşünen Siyaset Dergisi*, 1, 1999, 105-119.

⁶⁹ Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü,” 108.

⁷⁰ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, 154.

⁷¹ Behlül Tokur, “Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil”, *AÜİFD*, 41, 2014, 265.

⁷² Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, 158.

ölümle ilgili tutumlarının değişmesine neden olmuştur. Batı; önceden ölümü, bu dünyadan başka bir âleme geçiş/ göçüş olarak görürken günümüzde biyolojik bir hal olarak görmektedir.⁷³ Öyle ki, modern hayat içinde ölüm, mücadele edilmesi gereken bir hastalık, aşılması gereken bir engel olarak görülmekte olup tıp camiasınca başarısızlık olarak algılanmaktadır.⁷⁴ Ecel mefhumu da rafa kaldırılarak her türlü ölüme bir sebep aranmakta ve her yaştaki ölüm zamansız olarak nitelendirilmektedir.⁷⁵ Ölecek hastaların hayatın dışına itilerek hastanelere hapsedilmesi,⁷⁶ cenaze işleriyle uğraşacak şirketlerin bir ihtiyaç olarak ortaya çıkması⁷⁷ Batının ölüme karşı takındığı yeni tavrın bir sonucudur.

Batı düşüncesindeki aşırı ferdiyetçi tutum ölüm ve ölüm kaygısına karşı birtakım savunma mekanizmalarının gelişmesine sebep olmuştur. Irvin Yalom'a göre ölüm kaygısına karşı geliştirilen savunma mekanizmaları; inkâr, regresyon, yer değiştirme, sosyal ve dini kuralları kabullenme, çeşitli sembolik ölümsüzlük yollarını arama ve psikopatolojidir.⁷⁸ Bununla birlikte savunma mekanizmalarından göze en çok çarpanları; yadsıma, maskeleme ve bastırma olarak görünmektedir. Ölüm hakkında hiç düşünme fırsatı kalmayacak şekilde kişinin kendini çeşitli uğraşlara kaptırması olarak tanımlanan maskeleme, ölüm düşüncesini tamamen şuurdan atma şeklinde tanımlanan bastırma⁷⁹ ve çeşitli vesilelerle ölümü, kişisel gündeminden uzak tutup yok saymak anlamına gelen yadsıma,⁸⁰ günlük hayatımızda çeşitli tipleriyle karşımıza çıkmaktadır: Ölen birisi için kullanılan "artık bizimle değil", "yaşadı ve gitti" şeklindeki hüsn-i tabirler⁸¹ bu durumun en bilinen örneklerindendir. Buradaki temel amaç ölümü gizlemek, acı ve gizem üstünde ısrar etmemek, her şeye masum ve sevimli bir nitelik vererek ölüme rağmen hayattakilere kendi ölümlerini hatırlatmamaktır.⁸² Bahsini ettiğimiz yadsıma, maskeleme ve bastırma şeklindeki savunma mekanizmaları, ölüm karşısında gösterilen tutumlardan "Ölümü İnkâr Etme"nin içerisine girmektedir. Bunun dışında "Ölüme Meydan Okuma", "Ölümü İsteme", "Ölümü Kabullenme" ve "Yas Tutma" şeklinde isimlendirilmiş genel tutumlar da bulunmaktadır.

Ölüme meydan okuma tutumunun altında ölümün er veya geç yenilebileceği ümidi yatmaktadır. Süpermen, Rambo, Heman vb. sanal kahramanlar, ölüme meydan okumanın mümkün ve başarılı olacağı fikrini geniş kitlelere aşılarmaktadır. Ölümcül bir kazadan sağ kurtulan kişilerin gösterdiği refleksler ölüme meydan okumanın tüm karakterini taşıyabilmektedir. Tehlikeli spor faaliyetlerinin altındaki sebep de aslında ölüme meydan

⁷³ Faruk Karaca, "Ölümle İlgili Davranış Örüntüler Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, 1999, 68.

⁷⁴ Kübra Kayaoğlu & Mine Ekinci, "Yoğun Bakım Hemşirelerinde Görülen Ölüm Kaygısı ve Etkileyen Faktörler" *UHPPD*, 5, 2016, 22.

⁷⁵ Mehmet Süheyl Ünal, "Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (2), 2011, 130.

⁷⁶ Kayaoğlu & Ekinci, "Yoğun Bakım Hemşirelerinde Görülen Ölüm Kaygısı ve Etkileyen Faktörler," 22.

⁷⁷ Ünal, "Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri", 123.

⁷⁸ M. Yüksel Erdoğan, Mustafa Özkan, (2007). "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo- Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *İnönü ÜTFD* 3 (14), 2007, 173.

⁷⁹ Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji", 156; Mustafa Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açidan Psikolojik Açidan Bir Değerlendirme", *SÜİFD*, 6, 2002, 9.

⁸⁰ Karaca, "Ölümle İlgili Davranış Örüntüler Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü", 69.

⁸¹ Karaca, "Ölümle İlgili Davranış Örüntüler Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü", 68

⁸² Karaca, "Ölümle İlgili Davranış Örüntüler Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü", 73-74.

okumadır. Böylece tehlikeye atılan kişi, sonuçta ölümle giriştiği savaştan kendini galip çıkmış sayabilmektedir. Bu tutumun başka bir göstergesi de insanları dondurup belirli bir zaman sonra tekrar yaşama getirmek maksadıyla kurulan şirketlerin varlığı ve buraların müşterileridir.⁸³

Ölümü isteme, insanın yaşamayı beceremediği için, özellikle de bozuk bir bilinçle yaşama katılmak zorunda olduğu için “Ölümü İsteddiği” fikri üzerine temellenmiş bir tutumdur. Buna göre insan yaşamakta olduğu çatışmalar ve yaşadığı sıkıntılar sebebiyle böyle bir yola başvurabilmektedir. Bunu yapan kişi ya kendini ya da bir başkasını cezalandırmayı amaçlamaktadır. Bunu yapan kişiler, ölümü geri dönülmesi mümkün bir yol olarak görmektedirler.⁸⁴

Ölümü kabullenme ise, kişi ölümü hayatın bir parçası olarak kabul eder. Bu tutum, ancak ölümle birlikte bir başka varlığa açılma, daha iyi bir hayata kavuşma, varlığını sonsuza kadar devam ettirme ümidi veren bir düşünce ve inanç yapısı içerisinde gelişmektedir.⁸⁵ Esasen kaçınılmaz olan, ölüm kaygısı değil ölümün kendisidir.⁸⁶

Bu sebeple ölüm kaygısını azaltmak/ önlemek için bir takım faktörlerden söz edilmektedir. Özellikle dini inanç ve bu dini inancın ölüme yüklediği anlam ölüm kaygısını azaltan/ önleyen faktörler içerisinde en etkili olanıdır. Çünkü gizemli bir durum olan ölüm sonrası hakkında dini ya da manevi inançlarımız olmaksızın hiçbirimiz bir şey bilmiyoruz.⁸⁷ Ölüm sonrası hakkındaki bilgilerimizin kaynağı dini argümanlardır. Ölüm ve ölüm kaygısı üzerinde dinin nasıl bir etki yaptığını anlamak için Batı toplumunun şimdiki ve bundan yaklaşık iki yüzyıl önceki durumuna bakmak yeterli olacaktır. Dini hassasiyetlerin bugünkü kadar azalmadığı 19. yüzyıl Avrupa’sında ölüm olgusu toplum tarafından kabullenilen bir durum ve Batı insanının ölüm ile ilgili tek kaygısı tek başına/ evinden uzakta ölmek iken bugün dini hassasiyetleri noktasında özensiz diyebileceğimiz Batı toplumunda bu tamamen tersine dönmüştür. Evlerin küçüklüğü, kadınların çalışıyor olması, geniş aile tipinin yerini çekirdek aile formuna bırakması gibi bahaneler öne sürülerek eskiden olduğunun tersine ölüm olgusu kitlelere sergilenmez olmuştur. Dini merasimlerle yapılan doğum ve ölüm olgularından ölüm olgusunun din sahasından çıkarılması ve kitlelerin müşahedesine sunulmaması sonucu insanlar artık ölüm olgusuna yabancılaşmakta ve bu durum da ölüm kaygısının artmasına neden olmaktadır.⁸⁸

Son zamanlarda ülkemizde ölüm olayları karşısında gözlenen bir takım hususlar Batının ölüme karşı gösterdiği tepkilere benzemektedir. Bununla birlikte genel eğilimin bu yönde olmadığı söylenebilir. Dinler, güçlerini müntesiplerinin varoluş ve ölüm gibi sorularına verdikleri cevaplarının kuvvetinden alırlar.⁸⁹ Türk toplumundaki ölüm karşısındaki

⁸³ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, 45-46; Koç, “Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açidan Psikolojik Açidan Bir Değerlendirme”, 15-16.

⁸⁴ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, 46-48.

⁸⁵ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, 49; Koç, “Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açidan Psikolojik Açidan Bir Değerlendirme”, 16-17.

⁸⁶ Yukay, Güneş & Akdağ, “ Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi”, 166.

⁸⁷ Sue Brayne & Peter Fenwick, “End-Of-Life Experience A Guide For Carers Of The Dying”, 2008, 7.

⁸⁸ Karaca, “Ölümle İlgili Davranış Örüntüleri Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü”, 65-67.

⁸⁹ Tokur, “Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil”, 262.

tutumlarının da arka planında İslam Dini'nin varoluş ve ölüm sorularına verdiği cevapların toplumda kabul gördüğü düşünülebilir.

İslami düşüncede, ölüm kaygısı gerekli bir korkudur. Zira bazı Kur'an ayetlerinde de bu korkudan söz edilmektedir.⁹⁰ Eğer ölüm kaygısı olmasaydı insanının zevk ve mutluluk arayışı son bulmaz, bu durum da büyük felaketlere sebep olabilirdi (ki, ahiret inancına sahip olmayan kişilerde bu felaketlerin sonuçları müşahade edilebilmektedir). Bu açıdan bakıldığında ölüm kaygısı kişinin yaşamına çeki düzen vermesini sağlayan ve hayatına anlam kazandıran bir etkiye sahiptir.⁹¹ İslam filozof ve mutasavvıflarının ölüm ve ölüm kaygısı hakkında dile getirdikleri, ölüm kaygısının bu fonksiyonundan istifade ettiklerini göstermektedir. İslam filozofları, ölüm sonrasını hep var olma ile ifade etmişler, ölüm kaygısının sebeplerini irdeleyip akli delillerle bu kaygıları ortadan kaldırmak istemişlerdir. Mutasavvıflar ise, ölüm kaygısını manevi ölümsüzlük (ahiret) inancı aşılayarak ve kalbin doyumunu sağlayarak önlemeye çalışmışlardır.⁹²

Ebu Bekir er- Razi, ahirete inanmayanların ölümden korkmasına gerek olmadığını, çünkü ahiret olmadığı takdirde elem ve ıstırapın da olmayacağını belirtmiştir.⁹³ Farabi, de ölüm korkusu/kaygısının cahil insanın bir özelliği olduğunu, bunun da sebebinin cahil insanın mutluluk kaynağı olarak dünyevi hazları görmesinden kaynaklandığını ifade ederek erdemli insan için mutlu olmanın yolunun dünyada iyi işler yapmaktan geçtiğini ve yapılan iyiliklerin (ahiret inancı doğrultusunda) zayi olmayacağını bildiğini belirterek ölümden kaygılanmanın yersiz olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴ İbn Sina ölüm korkusundan Kurtuluş ile ilgili bir risale yazmış ve kendi zamanındaki insanların durumlarını gözleyerek insanların temelde hangi sebeplerden dolayı ölümden korktuklarını ve bu korkudan kurtuluş çarelerini ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Sina söz konusu eserinde ölümden sonra yeni bir hayatın başlayacağına vurguda bulunmakta, esasen ölümle insanın tamamlanacağına ve kemal bulacağına işaret ederek bu korkunun yersiz olduğunu dile getirmektedir.⁹⁵

İnsanın en temel isteği ölümsüzlüktür. Bu gerçekten hareketle Yunus Emre, ahiret hayatını işaret ederek yaratıcıyı bulanın ölümden korkmasına gerek olmadığını, ölüm sonrası için bu hayatta hazırlık yapmanın gerekliliğini vurgulayıp ölmeden önce ölmeli demiştir.⁹⁶ (Mevlana; ölümü, Sevgili'ye kavuşma, insanı asli vatanına götüren bir araç olarak görmek ve ruhun beden hapisanesinden kurtulması için bir fırsat olarak ifade etmektedir.⁹⁷

Kur'an-ı Kerim, dünya hayatını bir imtihan olduğunu ve bu dünyada ahiret için hazırlık yapılması gerektiğini pek çok ayette belirtmektedir.⁹⁸ Hz. Peygamberin "Dünya,

⁹⁰ Kasas: 28/33; Cum'a: 62/6-7.

⁹¹ Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açıdan Psikolojik Açıdan Bir Değerlendirme", 12.

⁹² Müfit Selim Saruhan, "İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi", *AÜİFD*, S. 1, 2006, 92- 105.

⁹³ Bkz. Hüseyin Karaman, *Ebu Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004).

⁹⁴ Ebû Nasr Fârâbi, *İdeal Devlet (El Medinetü'l Fadila)*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Divan Kitap, 2012), 98.

⁹⁵ İbn Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi (Fi'l Havf mine'l Mevt)*, çev. M. Hazmi Tura, (İstanbul: y.y., 1959), 10-17.

⁹⁶ Mehmet Bayrakdar, Yunus Emre ve Aşk Felsefesi, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1971), 74.

⁹⁷ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî*, çev. Velid İzbudak, (C.IV, İstanbul: MEB Yay., 1991), 292; İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993), 79-110; Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Rubâiler*, çev. Hasan Ali Yücel, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019), 134.

⁹⁸ Bakara Sûresi 2/110; Hac Sûresi 22/77; Yâsin Sûresi 36/12, 59; Haşr Sûresi 59/18; Kıyamet Sûresi 75/13.

ahiretin tarlasıdır”⁹⁹ ve benzeri şekildeki hadis-i şerifleri ile birlikte yukarıda zikrettiğimiz İslam filozofu ve mutasavvıfların görüşlerini bir arada değerlendirdiğimizde İslam’ın dünya hayatına verdiği anlamın ahiret için bir hazırlık yeri olduğu sonucuna ulaşılabilir.

3. ARAŞTIRMA ve YÖNTEM

3.1. Amaç ve Yöntem

Bu araştırmada, Din Görevlilerinin ölüm kaygısı düzeyleri ile hayatlarını anlamlandırma düzeyleri arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Tarama (survey) yöntemi ve anket tekniği ile gerçekleştirilen araştırma, korelasyonel türden nicel bir araştırmadır.

3.2. Evren, Örneklem ve Ölçme Araçları

Araştırmada, Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak çalışan ve Marmara bölgesindeki da bir il merkezi ve ilçelerinde görev yapan din görevlileri evren olarak kabul edilmiş ve bu evrenden gönüllülük ilkesine göre ve tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilmiş olan 124 din görevlisi de araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama araçları olarak Ölüm Kaygısı Ölçeği ve Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği kullanılmıştır.

Araştırmada din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeylerini ölçmek için de Templer’in Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır. Templer tarafından geliştirilmiş olan Ölüm Kaygısı Ölçeği, 15 maddeden oluşmaktadır. 0 -15 arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği’nden yüksek puanlar, ölüm kaygısı düzeyinin yüksek, düşük puanlar ise ölüm kaygısı düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰ Ölüm Kaygısı Ölçeği, dilimize çevrilmiş ve görünüm geçerliliği ve test-tekrar test tekniğiyle güvenirlik ve geçerlik hesaplamaları yapılmıştır.¹⁰¹ Son olarak Köftegöl’ün gerçekleştirdiği araştırmada da yapılan faktör analizi sonucunda Ölüm Kaygısı Ölçeği’ni Cronbach Alfa güvenirlik değerinin 0,80 olduğu görülmüştür. Yine söz konusu araştırmada gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda ve çizgi grafiğinde ölçekte yer alan 15 maddenin hepsinin tek bir boyutta toplandığı görülmüştür.¹⁰² Araştırmamızda toplanan ham veriler üzerinden gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda ve çizgi grafiğinde de ölçekte yer alan 15 maddenin orijinaline uygun olarak hepsinin tek bir boyutta toplandığı, Cronbach Alfa güvenirlik değerinin 0,60 olduğu görülmüştür.

Din görevlilerinin hayatlarındaki anlam ve amaç düzeylerini tespit etmek için Aydın, Kaya ve Peker tarafından öncelikle kişilerin, kendi yaşamlarındaki anlam düzeyini belirlemek ve bunu ifade etme tarzlarını ölçmek için geliştirilen Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği kullanılmıştır. Malatya, Samsun, Trabzon ve İstanbul illerinde lisans öğrenimi gören ve lisans öğrenimini bitirmiş olan toplam 516 kadın ve erkek üzerinden toplanan verilerle ölçeğin güvenirlik ve geçerlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 11 olumlu 6 olumsuz ifadede oluşan ve 5’li likert tipinde düzenlenmiş olan ölçekten alınan yüksek puanlar kişilerin hayatlarındaki

⁹⁹Acûnî, 1351

¹⁰⁰ Donald I. Templer, The Construction and Validation of A Death Anxiety Scale, *The Journal of General Psychology*, 82:1970,165-177.

¹⁰¹ Bkz.Yusuf Sarıkaya, Ölüm Kaygısı Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2013,54-65.

¹⁰² Özlem Köftegöl, Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı, ÇOMU Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale,2019, 122.

anlam düzeyinin yüksek olduğunu, düşük puanlar ise düşük anlam düzeyini ifade etmektedir. Ölçeğin yapı geçerliği için faktör analizi yapılmış ve maddelerin faktör yüklerinin temel bileşenler analizinde birinci faktörde toplandığı görülmüştür. Ölçekle ilgili olarak yapılan döndürülmüş temel bileşenler faktör analizi sonucunda ise ölçek maddelerinin “Hayatın Anlam ve Amacı” ve “Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu” olmak üzere iki faktörde (alt boyutta) toplandığı görülmüştür. Yapılan analizler sonucunda test-yarı test güvenilirlik katsayısının 0,81; Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısının 0,91 olarak bulunduğu ve 35 kişilik bir örneklem grubu üzerinde yapılan test-tekrar test güvenilirlik katsayısının ise 0,74 olarak hesaplandığı Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’nin güvenilir bir ölçek olduğu tespit edilmiştir.¹⁰³ Araştırmamızda söz konusu ölçekle ilgili gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda madde faktör yüklerinin Aydın arkadaşlarının yaptığı analiz sonucuna benzer şekilde ölçeğin tek boyutta toplandığı ve Cronbach Alpha değerinin ise 0,72 olduğu görülmüştür.

3.3. Verilerin Analizi

Din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeyleri ile hayatlarındaki anlam ve amaç düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesini amaç edinen bu çalışmada toplanan ham veriler SPSS 18 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Veriler analiz edilirken frekans dağılımı, aritmetik ortalama, t-testi, anova ve korelasyon tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu araştırma, seçilen örneklem grubu, ölçme araçları, din görevlilerinin ölçme araçlarındaki sorulara verdiği cevaplar, kullanılan istatistikî tekniklerle ve araştırmanın yapıldığı zaman dilimi ile sınırlıdır.

3.4. Hipotezler

Araştırmanın amacına uygun olarak şu hipotezlerin test edilmesi düşünülmektedir:

Hipotez 1. Din görevlilerinin hayatlarındaki anlam ve amaç düzeyleri yüksek, ölüm kaygısı düzeyleri ise düşüktür.

Hipotez 2. Katılımcıların büyük çoğunluğunun ölüme karşı tutumları “kabullenme” şeklindedir.

Hipotez 3. Örneklemin anlamlı bir hayat yaşama durumlarına göre ölüm kaygısı düzeyleri farklıdır.

Hipotez 4. Din görevlilerinin ölüme verdikleri anlamın hayatlarını etkileme durumuna göre ölüm kaygısı düzeyleri farklıdır.

Hipotez 5. Örneklemin ölüm kaygısı düzeyleri ile hayatlarındaki anlam ve amaç düzeyleri arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki vardır.

4. BULGULAR

4.1. Ölçeklerle İlgili Bulgular

Tablo 1’de görüleceği üzere “Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği” ile ilgili yapılan analizler sonucunda ise din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeyinin orta derecede (2,57) olduğu tespit edilmiştir.

¹⁰³ Cahit Aydın, Mevlüt Kaya & Hüseyin Peker, “Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’nin Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması, *OMÜİFD*,35, 2015, 45-50.

Tablo 1: Örneklemenin Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğindeki Düzeyleri İle İlgili Bulgular

Hayatın Anlamı Ölçeği	N	Mean	Mode	Medyan	Std.S.	Skewness	Kurtosis
	124	2,57	2,50	2,5931	0,301	-0,661	0,947
	N	KMO	Chi-Square			df	p
	124	0,773	767,064			136	0,000

Tablo 2: Örneklemenin Ölüm Kaygısı Düzeyleri İle İlgili Bulgular

Ölüm Kaygısı Ölçeği	N	Mean	Mode	Medyan	Std.S.	Skewness	Kurtosis
	124	4,84	5,47	4,93	0,596	-0,686	0,521
	N	KMO	Chi-Square			df	p
	124	0,583	193,421			91	0,000

Araştırmada katılımcıların 0-15 arası puan alabilecekleri Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden aldıkları puanlara göre ölüm kaygısı düzeyleri hesaplanmış ve 0-5 arası puan alanların ölüm kaygısı düşük, 6-9 arası puan alanların ölüm kaygısı orta ve 10-15 arası puan alanların ölüm kaygısı da yüksek olarak kabul edilmiştir. Tablo 2'de görüleceği üzere Ölüm Kaygısı Ölçeği'ne ilişkin gerçekleştirilen analizler sonucunda; din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin düşük derecede (4,84) olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu bulgular doğrultusunda araştırmada hipotez 1'in kısmen doğrulandığı görülmüştür.

Tablo 3. Araştırmaya Katılanların Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	N	Yüzde (%)
1-)Düşük	66	53,2
2-)Orta	58	46,8
3-)Yüksek	-	-
Toplam	124	100

Tablo 3'te de görüleceği üzere araştırmaya katılan din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeyleri bakımından dağılımlarına bakıldığında; % 53'ünün düşük düzeyde %46,2'sinin ise orta derecede ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. Araştırmada ölüm kaygısı yüksek olan din görevlisinin olmadığı görülmektedir.

4.2. Örneklemenin Sosyo-kültürel ve Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan kişilerin cinsiyetlerine göre dağılımlarına bakıldığında; örneklemenin büyük çoğunluğunu (103 kişi; %83,1) erkek din görevlilerin oluşturduğu; %16,9'luk bir kısmını ise (21 kişi) bayan din görevlilerinin oluşturduğu görülmektedir.

Şekil 1

Şekil 2

Araştırmaya katılan din görevlilerinin yaş durumlarına göre dağılımlarına bakıldığında da yarısına yakınının yani %41,9'unu (52 kişi) 46-55 yaş arası din görevlilerinin oluşturduğu; daha sonra sırasıyla bunları %34,7'lik bir oranla (43 kişi) 26-35 yaş arası din görevlilerinin takip ettiği görülmektedir. Araştırmaya katılan din görevlilerinden 36-45 yaş arası olanların ise sayı ve oran bakımından (28 kişi, %22,6) en az oldukları görülmektedir.

Şekil 3

Şekil 4

Yine şekil 3'te görüleceği üzere araştırmaya katılan din görevlilerinin çoğunluğunun (58 kişi, %46,8) iki yıllık yüksek okul mezunu oldukları; bunları daha sonra lise mezunu olanların (39 kişi, %31,5) takip ettiği görülmektedir. Araştırmaya katılan din görevlilerinden üniversite mezunu olduğunu belirtenlerin ise sayı ve oran bakımından en küçük grubu (24 kişi; %19,4) oluşturdukları gözlenmektedir. Diğer taraftan araştırmada 3 katılımcının ise eğitim durumu ile ilgili soruyu cevapsız bıraktıkları görülmüştür.

Gelir düzeyleri bakımından ise araştırmaya katılanların yaklaşık yarısından fazlasının (71 kişi; % 57,3) orta düzeyde olduğu; daha sonra sırasıyla bunları iyi gelir düzeyine sahip

olanların (%38,7) takip ettiği görülmektedir. Ailesinin gelir düzeyi düşük olanların ise sayıca ve oran bakımından en düşük grubu (5 kişi; % 4,0) teşkil ettiği gözlenmektedir.

Şekil 5

Şekil 6

Şekil 5'te görüleceği üzere araştırmaya katılan din görevlilerinin büyük çoğunluğunun (91 kişi; %73,4) imam oldukları; daha sonra bunları vaiz ve vaizelerin (21 kişi; %16,9) ve akabinde müezzinlerin (10 kişi; %8,1) takip ettiği görülmektedir. Her il ve ilçe merkezinde sadece bir müftünün din görevlisi olarak bulunmasından dolayı da araştırmaya katılan müftülerin sayı ve oran bakımından en küçük grubu (2 kişi; %1,6) oluşturdukları gözlenmektedir.

Diğer taraftan araştırmaya katılan din görevlilerinin meslekteki çalışma sürelerine göre dağılımlarına bakıldığında 21 yıl ve üzerinde din görevlisi olarak çalıştığını belirtenlerin sayı ve oran bakımından en fazla olduğu (47 kişi; %37,9); daha sonra bunları 6-10 yıl arası din görevlisi olarak çalışanların (29 kişi; %23,4) ve 1-5 yıl arası din görevlisi olarak çalışanların (27 kişi; %21,8) takip ettiği görülmektedir. Araştırmaya katılan din görevlilerinden 11-20 yıl arası din görevlisi olarak çalışanların ise sayı ve oran bakımından en küçük (47 kişi; %16,9) grubu oluşturdukları görülmektedir.

Şekil 7

Şekil 8

Araştırmaya katılan din görevlilerinin yarısından fazlası (65 kişi; %52,42) daha önce başka bir yerleşim yerinde görev yaptığını belirtmişlerdir. Örneklemin yarısına yakını ise (59 kişi; %47,6) bulundukları yerin ilk görev yeri olduğunu ifade etmişlerdir. Yine şekil 8’de görüleceği üzere araştırmaya katılan din görevlilerine günümüz insanın ölümü karşı tutumları hakkında ne düşündükleri sorulduğunda; katılımcıların yarısından fazlasının (71 kişi; %57,3) günümüz insanının ölümü kabullendiğini; %16,1 (20 kişi) oranında bir din görevlisi grubu ise günümüz insanın ölümü yadsıdığını; %12,1’lik bir din görevlisi grubunun (15 kişi) ise ölüme karşı depresif bir durum sergilediğini; %4 oranında bir din görevlisi grubu (5 kişi) da günümüz insanın ölüme karşı öfke tutumu sergilediğini belirtmişlerdir. Çok az bir din görevlisi grubu ise (3 kişi; %2,4) günümüz insanların ölümü isteyip özlediklerini ifade etmişlerdir. Altı din görevlisinin ise (%4,8) bu soruyu cevapsız bıraktığı görülmüştür.

Araştırmaya katılan ve daha önce farklı yerleşim yerlerinde görev yapan din görevlilerine; eski görev yaptıkları yerlerde insanların ölüme karşı sergiledikleri tutumların ne olduğu sorulmuştur. Daha önce başka yerleşim yerinde görev yapan din görevlilerinin büyük çoğunluğunun (61 kişi; %49,2) oradaki insanların ölüme karşı “kabullenme” yönünde bir tutum sergilediklerini; çok azının ise “yadsıma”, “depresif” (%4) ve “pazarlık etme” (%3,2) şeklinde tutum sergilediklerini belirttikleri görülmüştür.

Şekil 9

Şekil 10

Benzer şekilde araştırmaya katılan din görevlilerinin kendilerinin ölümü karşı tutumlarının ne olduğu sorulduğunda çok büyük bir çoğunluğunun (113 kişi; % 91,1) ölümü “kabullenme” yönünde bir tutum sergiledikleri ifade ettikleri görülmüştür. Sadece iki din görevlisi ölüme karşı “yadsıma” ve “pazarlık etme” yönünde bir tutum sergilediklerini belirtmişlerdir. Diğer taraftan 6 din görevlisi ise (%4,8) söz konusu soruyu cevapsız bırakmıştır. Böylece hipotez 2’nin araştırma bulgularıyla doğrulandığı görülmüştür.

Şekil 11

Şekil 12

Yukarıda şekil 11’de de görüleceği üzere araştırmaya katılan din görevlilerinin büyük bir çoğunluğunun (96 kişi; %77,4) anlamlı bir hayat sürdüklerini; %13,7’si (17 kişi) anlamlı bir hayat sürmediklerini ifade etmişlerdir. Diğer taraftan araştırmaya katılanların %8,9’u (11 kişi) ise ilgili soruya cevap vermemeyi tercih etmişlerdir. Katılımcılara “size göre hayatın anlamı nedir?” şeklinde açık uçlu bir soru yöneltilmiş ve verilen cevaplar temalarına göre gruplandığında onların hayata değişik türden anlam verdikleri görülmüştür. Buna göre din görevlilerinin %34,7’si (43 kişi) hayatın anlamının “Allah’ın rızasını kazanma, Allah’a iyi bir kul olma”, %27,4’ü (34 kişi) “ahiret inancı, imtihan”, %4,8’i (6 kişi) “mutluluk, huzur” ve %0,8’i (1 kişi) “samimiyet” şeklinde ifade etmişlerdir. Bununla birlikte %25’inin (31 kişi) ise bu soruyu cevapsız bıraktıkları görülmüştür.

Şekil 13

Şekil 13’te görüleceği üzere araştırmaya katılan din görevlilerine ölüme verdikleri anlamın hayatlarını etkileyip etkilemediği sorulmuştur. Onların çok büyük bir kısmı (106 kişi; %85,5) ölüme verdikleri anlamın hayatlarını etkilediklerini ifade etmişlerdir. %14,5’i ise (18 kişi) ölüme verdikleri anlamın hayatlarını etkilemediğini belirtmişlerdir.

4.3. Örneklemenin Sosyo-kültürel ve Demografik Özelliklerine Göre Hayatın Anlamı ve Amacı Ölçeğindeki Düzeyleri Arasındaki Farklara/İlişkilere İlişkin Bulgular

Tablo 4.Din Görevlilerinin Cinsiyetlerine Göre Hayatın Anlamı ve Amacı Ölçeğindeki Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (T-Testi)

Değerler	Cinsiyet	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	p
Hayatın Anlamı ve Amacı	1-)Erkek	103	2,5502	,30243	-1,527	122	,129
	2-)Kadın	21	2,6597	,28515			

$p>0,05$, anlamlılık derecesinde bir fark yoktur.

Din görevlilerinin cinsiyetlerine göre hayatlarındaki anlam düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir fark olup olmadığını anlamak için t-testi yapılmıştır. Yapılan t-testi sonucunda; ölüm kaygısı ortalamalarında bayan din görevlilerinin lehine bir miktar fark görülse de bu farkın istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde ulaşmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Şekil 14

Din görevlilerinin yaşlarına göre hayatlarındaki anlam düzeylerine bakıldığında en yüksek anlam düzeyine (2,68) 36-45 yaş grubundaki din görevlilerinin, en düşük anlam düzeyine ise (2,38) 56 yaş ve üzerindeki din görevlilerine ait olduğu görülmüştür. Bununla birlikte din görevlilerinin yaşlarına göre hayattaki anlam düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 15

Din görevlilerinin eğitim durumlarına göre hayatlarındaki anlam düzeylerine bakıldığında en yüksek anlam düzeyine (2,66) üniversite mezunu olan din görevlilerinin, en düşük anlam düzeyine ise (2,51) lise mezunu olan din görevlilerinin sahip olduğu görülmüştür. Fakat din görevlilerinin eğitim durumlarına göre hayattaki anlam düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmadığı görülmüştür.

Şekil 16

Din görevlilerinin gelir durumlarına göre hayatlarındaki anlam düzeylerine bakıldığında en yüksek anlam düzeyine (2,60) iyi gelir durumuna sahip olan din görevlilerinin, en düşük anlam düzeyine ise (2,32) düşük ekonomik seviyedeki din görevlilerinin sahip olduğu görülmüştür. Bununla birlikte din görevlilerinin gelir durumlarına göre hayattaki anlam düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Şekil 17

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak çalışan din görevlilerinin meslek türlerine göre hayatlarındaki anlam düzeylerine bakıldığında en yüksek anlam düzeyine (2,75) müftülerin, en düşük anlam düzeyine ise (2,55) imam ve müezzinlerin sahip olduğu tespit edilmiştir. Din görevlilerinin meslek türlerine göre Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği'ndeki aritmetik ortalamaları arasında her ne kadar bir miktar farklılıklar görülse de bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Şekil 18

Benzer şekilde din görevlilerinin meslekteki çalışma sürelerine göre hayatlarındaki anlam düzeyleri arasındaki farklara bakıldığında 11 ila 20 yıl arası bulunduğu meslekte çalışan din görevlilerinin en yüksek anlam düzeyine (2,64); 1 ila 5 yıl arası bulunduğu meslekte çalışanların ise en düşük anlam düzeylerine (2,50) sahip oldukları tespit edilmiştir. Bununla birlikte din görevlilerinin bulundukları meslekte çalışma sürelerine göre hayatlarındaki anlam düzeyleri arasındaki bu küçük farklılıkların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Şekil 19

Yine araştırma bulgularına göre din görevlilerinin günümüz insanının ölümüne karşı tutumları ilgili düşüncelerine göre hayatlarındaki anlam düzeylerine baktığımızda; günümüz insanının ölümüne karşı öfke tutumu sergilediğini söyleyen din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeylerinin en yüksek (2,62), günümüz insanının “ölümü isteme ve özleme” yönünde bir tutum sergilediğini belirten din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeylerinin en düşük seviyede (2,43) olduğu görülmektedir.

Şekil 20

Şekil 20’de görüleceği üzere din görevlilerinin eski görev yerlerindeki insanların ölümüne karşı tutumları ilgili düşüncelerine göre hayatlarındaki anlam düzeylerine baktığımızda; eski görev yerlerindeki insanların ölümüne karşı “yadsima” tutumu sergilediğini ileri süren din görevlilerinin hayattaki anlam düzeylerinin en yüksek derecede (2,73); eski görev yerlerindeki

insanların ölüme karşı “kabullenme tutumu” sergilediğini söyleyen din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeylerinin en düşük (2,55) olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 21

Araştırmada din görevlilerinin bizzat kendilerinin ölüme karşı tutumlarına göre hayatlarındaki anlam düzeylerine baktığımızda ise; ölüme karşı “pazarlık etme tutumu” sergileyen din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeylerinin en düşük seviyede (1,60) olduğu, ölüme karşı “kabullenme, yadsima ve ölüme isteme tutumu” sergileyen din görevlilerinin ise aynı düzeyde ve en yüksek anlam seviyesine (2,60) sahip oldukları görülmektedir. Bununla birlikte din görevlilerinin gerek günümüz insanın ve eski görev yerlerindeki insanların ölüme karşı tutumları hakkındaki düşüncelerine göre gerekse bizzat kendilerinin ölüme karşı tutumlarına göre hayattaki anlam düzeyleri arasında bir takım farklılıklar olsa da bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Şekil 22

Şekil 22’de görüleceği üzere din görevlilerinin hayata verdikleri anlam temalarına göre Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’ndeki düzeylerine baktığımızda; “sizce hayatın anlamı nedir?” şeklindeki soruya hayat kısa şeklinde cevap verenlerin hayatlarındaki anlam düzeylerinin en yüksek (2,82); hayatın anlamının ölüm olduğunu belirten din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeylerinin en düşük (2,24) olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte yapılan tek yönlü varyans analizi ve Tukey testi sonucunda din görevlilerinin hayatlarının anlamı olarak gördükleri anlam temalarına göre Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’nden aldıkları puan ortalamaları arasında bir takım farklılıklar olsa da bu farkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmektedir ($p>0,05$).

Tablo 5. Din Görevlilerinin Anlamlı Bir Hayat Yaşama Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Değerler	Anlamlı Bir Hayat Yaşam Durumu	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	p
Ölüm Kayg. Düz. Art. Ort.	1-)Hayır	17	4,6078	,57874	-1,641	111	,104
	2-)Evet	96	4,8667	,60261			

$p>0,05$, anlamlılık derecesinde bir fark yoktur.

Araştırmada din görevlilerinin anlamlı bir hayat yaşama durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde bir farklılık olup olmadığını test etmek için gerçekleştirilen t –testi sonucunda her ne kadar anlamlı bir hayat yaşadığını ve yaşamadığını ifade eden din görevlilerinin ortlamaları arasında bir miktar farklılık olsa da bu farkın istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmadığı görülmüştür ($p>0,05$). Dolayısıyla bu bulgu neticesinde araştırmada hipotez 3’ün doğrulanmadığı görülmüştür.

Tablo 6. Ölüme Verilen Anlamlı Hayatı Etkileme Durumuna Göre Örneklemin Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Değerler	Ölüme Verilen Anlamlı Hayatı Etkilemesi	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	p
Ölüm Kayg. Düz. Art. Ort.	1-)Hayır	18	4,44	0,70,302	-3,197	122	0,002
	2-)Evet	106	4,91	0,55151			

**** $p<0,01$, anlamlılık derecesinde bir fark vardır.**

Araştırmada katılımcıların ölüme verdikleri anlamlı hayatlarını etkileme durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerinde anlamlı bir fark meydana gelip gelmediğini anlamak için t-testi yapılmıştır. Yapılan t-testi sonucunda ölüme verilen anlamlı hayatı etkilediğini ifade eden din görevlilerinin (4,91), lehine anlamlılık derecesinde bir fark meydana geldiği tespit edilmiştir ($p<0,001$). Dolayısıyla ölüme verilen anlamlı hayatı etkilediğini belirten din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin diğerlerinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Böylece bu bulgular neticesinde araştırmada hipotez 4’ün doğrulandığı görülmektedir.

Tablo 7. Değişkenler Arası İlişkilere Dair Bulgular (Pearson Korelasyon)

Değişkenler		Hayatın Anlamı Ölçeğindeki Ort.
Ölüm Kayg. Ölç. Ort. (genel)	r	,965**
	Sig.	,000
	N	124

**p<0,01 düzeyinde anlamlı

Araştırmamızın temel hipotezi olan (hipotez 5) din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeyleri ile hayatlarına anlam ve amaç verme düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi ile ilgili olarak yapılan korelasyon analizinde iki değişken arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu görülmüştür (p<0,01). Başka bir deyişle din görevlilerinin hayatlarına anlam verme düzeyleri yükseldikçe ölüm kaygısı düzeylerinin de yükseldiği görülmüştür. Dolayısıyla araştırma sonucunda başlangıçta belirlenen hipotezimizin tam tersi yönünde bir bulgu elde edilmiştir.

Ayrıca araştırmadaki diğer bağımsız değişkenlerin kontrol edilmesi suretiyle yapılan kısmi korelasyon analizi sonucunda da iki temel değişken arasında var olan pozitif ve anlamlılık düzeyindeki bu ilişkinin değişmediği gözlenmiştir.

Tablo 8: Değişkenler Arası İlişkilere Dair Bulgular (Kısmi Korelasyon)

Kontrol Değişkenleri: yaş, eğitim, gelir, meslekte kaç yıl, yıkanılan cenaze sayısı vs.		Hayatın Anlamı Ölçeğindeki Ort.
Ölüm Kaygısı Ölç. Ort.	r	0,958**
	sig.	0,000
	df	86

5. TARTIŞMA

Din görevlilerinin hayatı anlamlandırma düzeyleri ile sosyo-demografik ve kültürel özellikleri ve ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişki ve farklılıkları incelemeyi amaç edinen araştırmamızdan elde bulgulara göz atıldığında, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında çeşitli türden ilişki ve farklılıkların olduğu görülmektedir. Her şeyden önce araştırmadan elde edilen bulgulara göre “Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği” ile ilgili yapılan analizler sonucunda din görevlilerinin hayatlarındaki anlam düzeyinin orta derecede (2,57) olduğu tespit edilmiştir.

Daha önce konu ile ilgili olarak gerek yurtdışında¹⁰⁴ gerekse ülkemizde yapılan pek çok araştırma¹⁰⁵ sonucunda da katılımcıların hayattaki anlam düzeylerinin yüksek düzeyde olduğu

¹⁰⁴ Joaquín García-Alandete, “Does Meaning in Life Predict Psychological Well-Being?” The European Journal of Counselling Psychology, Vol. 3(2), 2015, 92; E. S. Kim, S. D. Hershner & V. J. Strecher, Purpose in Life and Incidence of Sleep Disturbances, *Journal of Behavioral Medicine*, 38(3), 2015, 597.

¹⁰⁵ Bulut & Kuşat, “Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, 152; Yukay, Güneş & Akdağ, “Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi, 170.

görülmüştür. Diğer taraftan Gholamzadeh ve arkadaşları tarafından lise üçüncü sınıf bayan öğrenciler üzerinde “ergen yaşam amacının aracılık eden rolü ile sosyal rekabet ve aile işlevine dayalı yapısal sorumluluk modelini açıklamaya” yönelik olarak gerçekleştirilen bir başka araştırmada ise araştırma bulgularımızla benzer şekilde öğrencilerin yaşam amaçları puanlarının orta düzeyde (68,84) olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁶

Yine SDÜ’nin değişik fakültelerinde öğrenim gören 328 öğrenci üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada, yaşamın mevcut anlamı fakülteler açısından incelendiğinde, ilahiyat fakültesi öğrencileri ile diğer fakülte öğrencilerinin puanları arasında ($t_{326}=2,85, p<.01$), ilahiyat fakültesi öğrencileri lehine istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma olduğu görülmüştür. Başka bir ifadeyle araştırmada yoğun din eğitimi verilen ilahiyat fakültesi öğrencilerinin yaşamın anlamına ulaşma düzeylerinin, din eğitimi verilmeyen diğer fakülte öğrencilerine göre daha üst düzeyde olduğu gözlenmiştir. Aynı araştırmada 7 ila 70 arası puan alınan Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’nden ilahiyat fakültesi öğrencilerinin 28,38 aritmetik ortalama puanı ile hayatlarındaki anlam düzeylerinin orta derecede olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu araştırmadaki bu bulgu, bireylerin kendi inandıkları dinin inanç, anlam ve davranışları konusundaki bilinçli olma ve farkındalık kazanma düzeylerinin yaşamın mevcut anlamına ulaşmayı kolaylaştırdığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁰⁷ Dolayısıyla araştırma örneklemimizi oluşturan din görevlilerinin de ağırlıklı olarak din eğitimi verilen İmam Hatip Lisesi ve İlahiyat Fakültelerinden mezun olmaları ve hayattaki anlam düzeylerinin orta düzeyde olması bakımından bir benzerliğin söz konusu olduğu söylenebilir.

Araştırmada Ölüm Kaygısı Ölçeği’ne ilişkin gerçekleştirilen analizler sonucunda ise; araştırmaya katılan din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeyleri bakımından % 53’ünün düşük düzeyde %46,2’sinin ise orta derecede ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. Bununla birlikte araştırmada ölüm kaygısı yüksek olan din görevlisinin olmadığı görülmektedir. Din görevlilerinin genel ölüm kaygısı düzeylerinin ise düşük derecede (4,84) olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu bulgular doğrultusunda araştırmada hipotez 1’in kısmen doğrulandığı görülmüştür. Ölüm kaygısı üzerine yapılan araştırmaların bazılarında katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerinin orta ve ortanın üstünde bazılarında ise düşük düzeyde çıktığı görülmektedir. Örneğin; İstanbul’da yaşayan 500 yetişkin üzerinde yapılan bir araştırmada, örneklemin ölüm kaygısı düzeylerini tespit etmek için Ölüm Kaygısı Ölçeği’nden alınan puanların aritmetik ortalaması hesaplanmıştır. Buna göre araştırmaya katılanların Ölüm Kaygısı Ölçeği’nden 15 puan üzerinden ortalama 8,39 puan aldıkları görülmüştür. Dolayısıyla genel olarak örneklemin ölüm kaygısı düzeylerinin ortanın üstünde olduğu yani biraz yüksek sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰⁸ Yine Yukay ve arkadaşlarının 25–55 yaş arası 185 yetişkin üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmada katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerinin orta (15 üzerinden 8,03) düzeyde olduğu gözlenmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ R. Gholamzadeh, M. Jadidi, & R. Donyavi, Explaining the structural model of Responsibility Based on Family Function and Social Competence with the Mediator Role of Adolescent Purpose in Life, *Journal of Nursing and Midwifery Sciences*, 4(1), 2017, 34.

¹⁰⁷ İhsan Topuz, “Yaşamın Anlamı ve Din: Gençler Üzerinde Bir Araştırma,” *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C:1/Sayı:4, 2016, 551.

¹⁰⁸ Kimter & Köftegöl, “Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı İle Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme,” 70.

¹⁰⁹ Yukay, Güneş & Akdağ, “Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi, 170.

Araştırma örneklemini teşkil eden din görevlileri, dini kurumlarda eğitim almış ve dinin eğitim, öğretim ve uygulamasını meslek olarak icra eden dindar kişilerdir. Bu husus göz önünde bulundurulduğunda, dinin ve dindar olmanın ölüm kaygısı düzeyinin düşük olmasına etki ettiği ve bu nedenle din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin düşük çıktığı söylenebilir. Nitekim din, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında tersi yönde ilişkilerin var olduğu görülmüş olsa da yurtdışında amaçlı örnekleme yöntemiyle toplamda genç, orta yaşlı ve yaşlı kimselerden oluşan 120 kişilik örneklem grubu üzerinde gerçekleştirilen bir araştırma sonucunda, dindarlık seviyesi en yüksek olan kişilerin, en düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip oldukları tespit edilmiştir.¹¹⁰ Benzer şekilde yaşlı ölümcül hastaların bakıldığı bir huzurevinde içgüdümlü ve dış güdümlü dindarlık eğilimlerinin ölüme karşı tutumlardaki etkisini incelemek için gerçekleştirilen bir araştırmada da, iç güdümlü dindarlık yöneliminin ölüm korkusu ile ilişki olmadığı; buna karşın dış güdümlü dindarlığın ise daha fazla ölüm korkusu ve ölümden kaçınma ile ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.¹¹¹

Araştırmamızda örneklemin sosyo-demografik özelliklerine göre hayattaki anlam düzeylerinde istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde bir farklılık meydana gelip gelmediğini anlamak için bağımsız değişkenler için t-testi ve tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Buna göre elde edilen bulgular sonucunda din görevlilerinin cinsiyetlerine, yaşlarına, eğitim ve gelir durumlarına, meslek türlerine (imam, müezzin, kuran kursu hocası, vaiz, müftü vs.) ve meslekteki çalışma sürelerine göre, günümüz insanının ölüme karşı tutumları ilgili düşüncelerine, eski görev yerlerindeki insanların ölüme karşı tutumları ilgili düşüncelerine, bizzat kendilerinin ölüme karşı tutumlarına göre ve hayata verdikleri anlam temalarına (Allah'ın rızasını kazanma, imtihan, ölüm, mutluluk-huzur, hayat hediye vb.) göre Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları arasında bir takım farklılıklar olsa da bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Konu ile ilgili gerek yurtdışı ve gerekse yurtiçi literatüre göz atıldığında yapılan araştırmaların birçoğunda genellikle cinsiyet, yaş, eğitim, gelir vb. sosyo-kültürel ve demografik faktörlere göre katılımcıların hayatlarına anlam verme düzeylerinde anlamlılık düzeyinde bir ilişki olmadığı görülmüştür. Örneğin; Rker ve arkadaşlarının¹¹² Taş'ın¹¹³, Topuz'un¹¹⁴ Yüksel'in¹¹⁵, Kuşat ve Bulut'un¹¹⁶, Yukay ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği araştırmalarda, araştırma bulgularımıza benzer şekilde katılımcıların cinsiyet ve yaş durumlarına göre hayatlarındaki anlam düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde

¹¹⁰ Affan Amjad, "Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity," *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 4(9S), 2014, 333.

¹¹¹ Monika Ardelt, "Wisdom, Religiosity, Purpose in Life, and Death Attitudes of Aging Adults," *International Journal of Existential Psychology & Psychotherapy*, Volume 2, Issue 1, 2008, 1.

¹¹² G. T. Reker, & P. S. Fry, Factor Structure and Invariance of Personal Meaning Measures in Cohorts of Younger and Older Adults, *Personality and Individual Differences*, 35, 2003, 977-993.

¹¹³ Bkz.İ. Taş, Öğretmenlerde Yaşamın Anlamı Yaşam Doyumu Sosyal Karşılaştırma ve İç Dış Kontrol Odağının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.

¹¹⁴ Bkz.Topuz, "Yaşamın Anlamı ve Din: Gençler Üzerinde Bir Araştırma."

¹¹⁵ Bkz. R.Yüksel, Genç Yetişkinlerde Aşk Tutumları ve Yaşamın Anlamı, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, 2013.

¹¹⁶ Bkz. Bulut & Kuşat, "Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi.

bir fark olmadığı tespit edilmiştir¹¹⁷ ($p>0,05$). Bununla birlikte az sayıdaki bazı araştırmalarda ise cinsiyet ve yaş değişkenlerine göre örneklemin hayatlarındaki anlam düzeylerinde anlamlılık derecesinde farklılıklar olduğu görülmüştür. Örneğin; Kırac'ın¹¹⁸ farklı illerdeki üniversitelerde öğrenim gören toplam 461 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirdiği bir araştırmada, kız öğrencilerin hayattaki anlam duygusu düzeylerinin erkek öğrencilerden anlamlılık derecesinde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yine Bulut ve Kuşat'ın¹¹⁹ bir devlet üniversitesine bağlı değişik fakültelerde öğrenim gören gençler üzerinde gerçekleştirdiği bir araştırmada kız öğrencilerin hayatın amacı ($t = 2.11, p < 0.05$) ortalama puanlarının erkeklere göre anlamlı olarak daha yüksek olduğu görülmüştür.

Yine araştırma bulgularımıza benzer şekilde Reker ve arkadaşlarının¹²⁰, Yüksel'in¹²¹, gerçekleştirdiği araştırmalarda katılımcıların eğitim durumlarına göre hayatı anlamlandırma düzeylerinde anlamlılık düzeyinde bir farklılık olmadığı görülmüştür. Benzer şekilde Yukay ve arkadaşlarının¹²² İstanbul'da yaşayan 25–55 yaş arası 185 (82 erkek, 103 kadın) bireyler üzerinde ölüm kaygısı ile hayatı anlamlandırma arasındaki ilişkiyi incelemek için gerçekleştirdiği araştırmada da yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda katılımcıların eğitim durumlarına göre Hayatın Anlamı Ölçeği'ndeki ve bu ölçeğin alt boyutlarındaki puan ortalamalarında anlamlılık derecesinde bir fark olmadığı görülmüştür ($p>0,05$). Başka bir deyişle örneklemini oluşturan katılımcılardan eğitim düzeyi üniversite olmayan, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeylerine sahip olan kişilerin hayatı anlamlandırma düzeylerinin aşağı yukarı aynı düzeyde olduğu görülmüştür.

Gelir değişkeni açısından da yapılan araştırmalarda bizim araştırma bulgularımıza benzer yönde araştırma sonuçlarının olduğu görülmektedir. Örneğin; Bulut ve Kuşat'ın¹²³ üniversiteli öğrenciler üzerinde gerçekleştirdiği bir araştırmada, öğrencilerin ailelerinin gelir düzeyleri ile Hayatın Amacı Ölçeği'ndeki puanları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde ilişki olmadığı görülmüştür ($p<0,05$). Benzer şekilde Yüksel'in¹²⁴ gerçekleştirdiği araştırmada da gelir değişkenlerine göre örneklemin hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde bir fark olmadığı tespit edilmiştir.

Meslek türlerine göre hayatı anlamlandırma düzeyleri arasındaki farklara ilişkin olarak bizim araştırmamızda her ne kadar iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki görülme de literatürde tersi yönde bulguların olduğu görülmektedir. Örneğin; Bulut ve Kuşat'ın¹²⁵ üniversiteli öğrenciler üzerinde gerçekleştirdiği bir araştırmada yapılan Tukey Testi sonuçlarına göre hayatın amacı puanlarında Eğitim Fakültesi öğrencileri (= 3.65) ile

¹¹⁷ Bkz. Yukay, Güneş & Akdağ, "Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi.

¹¹⁸ Ferdi Kırac, "Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi ve Anlam Duygusu", *Mukaddime*, S.7, 2013, 173-174.

¹¹⁹ Bulut & Kuşat, "Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, 152.

¹²⁰ Bkz.G. T. Reker, & P. S. Fry, Factor Structure and Invariance of Personal Meaning Measures in Cohorts of Younger and Older Adults.

¹²¹ Bkz. R.Yüksel, Genç Yetişkinlerde Aşk Tutumları ve Yaşamın Anlamı.

¹²² Yukay, Güneş & Akdağ, "Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi, 173.

¹²³ Bulut & Kuşat, "Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, 154.

¹²⁴ Bkz. R.Yüksel, Genç Yetişkinlerde Aşk Tutumları ve Yaşamın Anlamı.

¹²⁵ Bulut & Kuşat, "Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, 153.

Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu (= 3.29) öğrencileri arasında anlamlı bir farklılık saptanmıştır ($p < 0.05$). Buna göre, Eğitim Fakültesi öğrencilerinin hayatın amacı ortalama puanlarının Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu öğrencilerinin puanlarından istatistiksel olarak anlamlı derecede daha yüksek olduğu görülmüştür.

Katılımcıların hayata ve ölüme verdikleri anlam temaları bakımından hayattaki anlam düzeylerinde farklara ilişkin olarak yapılan araştırmalara bakıldığında yine araştırma bulgularımıza benzer yönde araştırma sonuçlarının olduğu görülmektedir. Örneğin; Tanhan ve arkadaşı¹²⁶ tarafından Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Bilgisayar Öğretim Teknolojileri Eğitimi (BÖTE) ve Rehberlik ve Psikolojik Danışma (RPD) programlarına devam eden 57 son sınıf öğrencisi üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada katılımcıların ölüme verdikleri anlam temaları incelendiğinde, öğrencilerin yarısından fazlasının (%63,2) ölümü “yeni bir hayatın başlangıcı” olarak niteledikleri görülmüştür. Bunu sırasıyla ölüme “mutlak son” (%10,5) ve “başka bir formda yeniden yaşama dönmek” olarak anlam veren öğrencilerin (% 8.8) ifadelerinin izlediği görülmektedir. Ayrıca öğrencilerin ölüme verdikleri anlam temalarına bağlı olarak ölüm kaygısı düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur ($X^2=5.936$; $sd=3$; $p>0,05$). Başka bir deyişle ölüme verdikleri anlam ne olursa olsun araştırmaya katılan öğrencilerin ölüm kaygısı düzeylerinin birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmada din görevlilerinin anlamlı bir hayat yaşama durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılık dercesinde bir farklılık olup olmadığını test etmek için gerçekleştirilen t – testi sonucunda her ne kadar anlamlı bir hayat yaşadığını ve yaşamadığını ifade eden din görevlilerinin ortalamaları arasında bir miktar farklılık olsa da bu farkın istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmadığı görülmüştür ($p>0,05$). Dolayısıyla bu bulgu neticesinde araştırmada hipotez 3’ün doğrulanmadığı görülmüştür. Diğer taraftan din görevlilerinin ölüme verdikleri anlamın hayatlarını etkileme durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerinde anlamlı bir fark meydana gelip gelmediğini anlamak için t-testi yapılmıştır. Yapılan t-testi sonucunda ölüme verilen anlamın hayatı etkilediğini ifade eden din görevlilerinin (4,91), lehine anlamlılık derecesinde bir fark meydana geldiği tespit edilmiştir ($p<0,01$). Dolayısıyla ölüme verilen anlamın hayatı etkilediğini belirten din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin, hayatı etkilemediğini belirtenlerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Böylece bu bulgular neticesinde araştırmada hipotez 4’ün doğrulandığı görülmektedir.

Araştırmanın temel değişkenleri olan hayata anlam verme ile ölüm kaygısı arasında anlamlılık düzeyinde bir ilişki olup olmadığını tespit etmek için korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan korelasyon analizi sonucunda bu iki değişken arasında başlangıçta öne sürdüğümüz hipotezimizin aksine negatif yönde değil tam tersine pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür. Başka bir deyişle din görevlilerinin hayata anlam verme düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin de arttığı, hayattaki anlam düzeyleri düştükçe ölüm kaygısı düzeylerinin de azaldığı tespit edilmiştir. Hipotezlerimizden ve konu ile ilgili yapılan araştırmaların çoğunluğundan farklı olarak iki temel değişken arasında pozitif yönde böyle bir ilişkinin ortaya

¹²⁶ Tanhan & Arı, “Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri,” 51-52.

çıkması, din görevlilerinin hayata verdikleri anlamın içeriğinden kaynaklanmış olabilir. Oysa hayata anlam verme ile ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok araştırma sonucunda söz konusu iki değişken arasında genellikle negatif yönde ve anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda çoğunlukla iki değişken arasında negatif yönde ya da nötr bir ilişkinin var olduğu görülmüştür. Örneğin; yurtdışında Rappaport ve arkadaşlarının¹²⁷ 52 ila 90 yaş arası emekli bireyler üzerinde gerçekleştirdikleri bir araştırmada ölüm kaygısı ve hayatın amacı arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Routledge ve Juhl 'in¹²⁸ 60 kişilik bir psikoloji öğrencisi üzerinde gerçekleştirdikleri bir araştırmada, en yüksek ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların hayatta anlam arama düzeyleri en düşük olan kimseler olduğu görülmüştür. Yine García-Alandete¹²⁹ tarafından İspanya'da öğretmenlik eğitimi alan 180 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada, hayatın anlamı ile psikolojik iyi oluş arasında pozitif yönde ve anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu ve hayatın anlamlandırma düzeyinin psikolojik iyi oluşun önemli bir yordayıcısı olduğu tespit edilmiştir. Yaşlı ve ölümcül hastaların bakıldığı bir huzurevinde gerçekleştirilen diğer bir araştırmada ise, bilgelik ve hayatın amacı ile ölüm korkusu ve ölümden kaçınma arasında negatif yönde bir ilişki olduğu; içgüdümlü dindarlık eğiliminin ise ölümü kabule yaklaşma ya da kaçma davranışı ile pozitif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Aynı araştırmada dış güdümlü dindarlık eğiliminin ise ölüm korkusu ve ölümden kaçınma ile pozitif, ölümü kabul ile negatif yönde ile ilişki olduğu tespit edilmiştir¹³⁰.

Ülkemizde Yukay ve arkadaşlarının¹³¹, 25–55 yaş arası yetişkin bireyler üzerinde ölüm kaygısı ile hayatı anlamlandırma arasındaki ilişkiyi incelemek için gerçekleştirdikleri bir araştırmada, yapılan korelasyon sonucunda katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri ile Hayatın Anlamı Ölçeği'ndeki puan ortalamaları arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$). Başka bir deyişle örneklemini oluşturan bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri artarken hayatın anlamlandırma düzeylerinin azaldığı görülmüştür. Bununla birlikte aynı araştırmada katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerinin Hayatın Anlamı Ölçeği'ndeki "anlamın varlığı" ve "anlam arayışı," boyutları arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde olmadığı görülmüştür ($p>0,05$). Benzer şekilde Bulut ve Kuşat'ın¹³² bir devlet üniversitesine bağlı değişik fakültelerde öğrenim gören gençler üzerinde gerçekleştirdiği bir araştırmada da öğrencilerin Hayatın Amacı Ölçeği'ndeki puanları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olmadığı görülmüştür ($p<0,05$). Bununla birlikte Lyke'nin¹³³ ölüm korkusu ile hayatın anlamı arasındaki ilişkiyi araştırmak için 168 genç yetişkin üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, sadece ölüm

¹²⁷ H. Rappaport, R.J. Fossler, L.S. Bross & D. Gilden, Future Time, Death Anxiety, and Life Purpose Among Older Adults, *Death Studies*, 17(4), 1993, 369.

¹²⁸ C. Routledge & J. Juhl, When Death Thoughts Lead to Death Fears: Mortality Salience Increases Death Anxiety for Individuals Who Lack Meaning in Life, *Cognition and Emotion*, 24, 2010, 848–854.

¹²⁹ Joaquín García-Alandete, "Does Meaning in Life Predict Psychological Well-Being?" 92.

¹³⁰ Ardelt, "Wisdom, Religiosity, Purpose in Life, and Death Attitudes of Aging Adults," 5.

¹³¹ Yukay, Güneş & Akdağ, "Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi," 171.

¹³² Bulut & Kuşat, "Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi," 154.

¹³³ J. Lyke, Associations among aspects of meaning in life and death anxiety in young adults. *Death Studies*, 37, 2013, 471–482.

korkusu ile hayatta anlam arama alt boyutu arasında araştırma bulgumuza benzer şekilde pozitif yönde ve anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Temelde din görevlilerinin hayatı anlamlandırma düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemeyi hedef edinen bu araştırmanın sonucunda, başlangıçta ileri sürülen hipotezlerin bir kısmının araştırma bulgularıyla doğrulandığı gözlenmiştir. Bu bağlamda araştırmanın sonucunda din görevlilerinin hayatı anlamlandırma düzeyleri orta, ölüm kaygısı düzeylerinin ise düşük olduğu tespit edilmiştir. Yine din görevlilerinin çok büyük bir çoğunluğunun (113 kişi; % 91,1) ölüme karşı “kabullenme” yönünde bir tutum sergiledikleri görülmüştür. Diğer taraftan araştırmada din görevlilerinin sosyo-demografik özelliklerine göre hayattaki anlam düzeylerinde istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde farklılık meydana gelip gelmediğini anlamak için yapılan analizler sonucunda, cinsiyet, yaş, eğitim ve gelir durumu, meslek türü (imam, müezzin, kuran kursu hocası, vaiz, müftü vs.) ve meslekteki çalışma süresine göre Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’nden aldıkları puan ortalamaları arasında anlamlılık derecesinde farklılıklar meydana gelmediği tespit edilmiştir. Ayrıca din görevlilerinin günümüz insanının ölüme karşı tutumları ile ilgili düşüncelerine, eski görev yerlerindeki insanların ölüme karşı tutumları ile ilgili düşüncelerine, bizzat kendilerinin ölüme karşı tutumlarına göre ve hayata verdikleri anlam temalarına (Allah’ın rızasını kazanma, imtihan, ölüm, mutluluk-huzur, hayat hediye vb.) göre Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği’nden aldıkları puan ortalamaları arasındaki farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür. ($p>0,05$).

Yine araştırmada yapılan t-testi sonucunda din görevlilerinin anlamlı bir hayat yaşama durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde bir farklılık meydana gelmezken, ölüme verilen anlamın hayatı etkilediğini ifade eden din görevlilerinin (4,91), lehine anlamlılık derecesinde bir fark meydana geldiği tespit edilmiştir ($p<0,01$). Dolayısıyla ölüme verilen anlamın hayatı etkilediğini belirten din görevlilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin, hayatı etkilemediğini belirtenlerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Son olarak araştırmada yapılan korelasyon analizi sonucunda hayatın anlamı ile ölüm kaygısı arasında başlangıçta öne sürdüğümüz hipotezimizin aksine pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür. Başka bir deyişle din görevlilerinin hayatı anlamlandırma düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin de arttığı, hayatı anlamlandırma düzeyleri düştükçe ölüm kaygısı düzeylerinin de azaldığı tespit edilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen bu bulgular dikkate alınarak şu şekilde önerilerde bulunulabilir:

- ✓ Din görevlilerinde hayatın anlamı ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki farklı illerde ve daha büyük örneklem grupları üzerinde tekrar incelenebilir. Böylece daha kesin ve bilimsel sonuçlar elde etme imkânı elde edilmiş olur.
- ✓ Din, bireylerin anlam arayışı ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Dolayısıyla, bireylerin yaradılış amacına uygun anlama ulaşmalarını sağlayabilmek için ağırlıklı olarak din

eğitiminin verildiği kurumlarda öğrencilerin doğru dinî bilgilere ulaşmaları sağlanmalı, din eğitimi, dinin temel kaynakları esas alınarak verilmelidir.

- ✓ Genel olarak ülkemizde gerçekleştirilen eğitim ve öğretim faaliyetleri, kişilerin hayatlarındaki anlamı keşfetmelerine katkıda bulunacak şekilde planlanmalı ve bu anlamları uygulamaya geçirme konusunda yardımcı olunmalıdır.
- ✓ Aşırı ölüm korkusu ve kaygısının bir nedenin de ölüm fenomeni hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olunmamasından kaynaklandığı için üniversite eğitimi sırasında yetişecek gençlere ölüm eğitimi verilmeli, dinlerin ölüme verdikleri anlam üzerinde bilhassa durularak ölümün korkusunun/kaygısının yarattığı sıkıntı ve gerginlik hafifletilmeye çalışılmalı.
- ✓ Ölüm kaygısına ilişkin ‘gerçek’ duygu ve düşüncelerin alınabilmesinde sadece anket veya ölçek kullanmak yeterli olmayıp bazı sıkıntılar doğurduğundan ölüm kaygısına ilişkin araştırmalarda bunlara ek olarak derinlemesine görüşme ya da odak grup yöntemleriyle veri toplanmasının da yararlı olabileceği düşünülmektedir.
- ✓ Son yetişkinlikte manevi eğilimlerin önemi göz önünde bulundurulduğunda; maneviyata dayalı psikolojik yardım hizmetlerinin hem bireylerin hayatlarının anlamını aramalarında rehberlik edeceği hem de ölüm kaygısı ile baş etmelerinde yardımcı olabileceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Adler, Alfred, *Yaşamın Anlamı*, Ankara:Alter Yayıncılık, 2010.

Akıncı, Âdem (2005).“Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü”. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3 (9), (2005), 7-24.

Amjad, Affan. “ Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity,” *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 4(9S), (2014), 333-341.

Ardelt, Monika. “Wisdom, Religiosity, Purpose in Life, and Death Attitudes of Aging Adults,” *International Journal of Existential Psychology & Psychotherapy*, Volume 2, (1), (2008), 1-10.

Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*, İstanbul:Pegasus Yayınevi, 2017.

Aydın, Cahit, Kaya, Mevlüt ve Peker, Hüseyin. “Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği'nin Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması, *OMÜİFD*,35, (2015), 45-50.

Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Bayrakdar, Mehmet. *Yunus Emre ve Aşk Felsefesi*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.

Berent Aydiner, Burcu. Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Amaçlarının Alt Boyutlarının Genel Öz-Yeterlik Yaşam Doyumu ve Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, 2011.

Brayne, Sue, Fenwick, Peter. “End-Of-Life Experience A Guide For Carers Of The Dying”, (2008), 7.

Bulut, Meryem, Kuşat, Ali. “Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi,” *Bilimname*, S.XXXV, (2018), 145-173.

**Nurten KIMTER, Yaşar ÜNER- Din Görevlilerinin Hayatı Anlamlandırma Seviyelerinin Ölüm
Kaygısı ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi**

- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Cirhinlioğlu, Fatma Gül. *Din Psikolojisi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- Çetin, Nilay. “Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2015.
- Çınar, Mehmet. “Tanrıya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, “*İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45, (2016), 313-338.
- Çilingir, Lokman. “Hayatın Anlamı Nedir veya İyi Bir Hayat Nasıl Olmalıdır?, *Düşünen Siyaset*, 2003, 18.
- Dökmen, Üstün. *Yarına Kim Kalacak: Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak, Gelişmek, Uzlaşmak*, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2002.
- Erdoğan, M. Yüksel, Özkan, Mustafa. “Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo- Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”, *İnönü ÜTFD* 3 (14), (2007), 173- 176.
- Fârâbi, Ebû Nasr. *İdeal Devlet (El Medinetü'l Fadila)*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Divan Kitap, 2012.
- Frankl, Victor E. *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınevi, 1995.
- Freud, Sigmund. “On narcissism: An introduction,” (İçinde), On metapsychology: The Theory of Psychoanalysis (Ed. J. Strachey). Harmondsworth, UK: Pengui, 1984.
- García-Alandete, Joaquín. “Does Meaning in Life Predict Psychological Well-Being?” *The European Journal of Counselling Psychology*, Vol. 3(2), (2015), 89-98.
- Gençtan, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*, İstanbul: Metis Yayıncılık, 1990.
- Göka, Erol, *Hayatın Anlamı Var mı?*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Gholamzadeh, R., Jadidi, M. ve Donyavi, R. “Explaining the structural Model of Responsibility Based on Family Function and Social Competence with the Mediator Role of Adolescent Purpose in Life,” *Journal of Nursing and Midwifery Sciences*, 4(1), (2017), 32-39.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Heather S. Jim, Purnell, Cason Q., Richardson, S.A., Golden-Kreutz, D. ve Andersen, B.L. “Measuring Meaning in Life Following Cancer”, *Quality of Life Research*, 15, (2006), 1355-1371.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Hökelekli, Hayati. “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”. *UÜİF Dergisi*, Bursa: UÜİFV Yayınları, 3 (3), (1991), 151-165.
- İbn Manzur, *Lisanu'l Arab* , çev:Cemaluddin Muhammed), C:3, Beyrut: Daru Sadir, 1968.
- İbn Sina, Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi (Fi'l Havf mine'l Mevt), çev. M. Hazmi Tura, İstanbul: y.y.
- Jung, Carl Gustav. *Din ve Psikoloji*, çev. Raziye Karabey, 2. Bsk., İstanbul: Okyanus Yayınları, 2010.
- Jung, Carl Gustav. *Analitik Psikoloji*, çev. Ender Gürol, İstanbul: Payel Yayınevi, 2010.

Kaloğlu Öztürk, Zehra, “Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı” (Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2010.

Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları: Erzurum, 2000.

Karaca, Faruk. “Ölümle İlgili Davranış Örüntüler Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, (1999), 65-74.

Karaman, Hüseyin. *Ebu Bekir Razi’nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Kartopu, Saffet. “Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı,” *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (3), (2013), 67-90.

Kayaoğlu, Kübra, Ekinci, Mine. “Yoğun Bakım Hemşirelerinde Görülen Ölüm Kaygısı ve Etkileyen Faktörler” *UHPPD*, 5, (2016), 22-30.

Kim, E. S., Hershner, S. D. ve Strecher, V. J. Purpose in life and incidence of sleep disturbances. *Journal of Behavioral Medicine*, 38(3), (2015), 590-597.

Kımtır, Nurten, Köftegül, Özlem. “Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı İle Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme,” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD)*, Cilt: XIX, 36, (2017), 55-82.

Kıraç, Ferdi. “Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi ve Anlam Duygusu”, *Mukaddime*, 7, (2013), 165-177.

Koç, Mustafa. “Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açısından Psikolojik Açısından Bir Değerlendirme”, *SÜİFD*, 6, (2002), 8- 18.

Köftegül, Özlem. Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı, ÇOMU Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2019.

Köknel, Özcan. (Tarihsiz). *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Kübler Ross, Elizabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul: Boyner Holding Yayınları, 1997.

Lyke, J. Associations Among Aspects of Meaning in Life and Death Anxiety in Young Adults. *Death Studies*, 37, (2013), 471–482.

Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî*, çev. Velid İzbudak, C.IV, İstanbul: MEB Yay, 1991.

Mevlânâ, Celâleddîn-î Rûmî. *Rubaîler*, çev. Hasan Ali Yücel, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Öcal, Oğuz. “Varoluşsal Sorunlar, Birey ve Yeni Hayat,” *TÜBAR-XXVIII*, (2010).

Pargament, Kenneth I. “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, Çev. A. U. Mehmedoğlu, *ÇÜİFD*, 5, (1), (2005), 279-313.

Rappaport, H., Fossler, R. J., Bross, L. S. ve Gilden, D. “Future Time, Death Anxiety, and Life Purpose Among Older Adults”, *Death Studies*, 17(4), 1993, 369-379.

Reker, G. T., & Fry, P. S., Factor Structure and Invariance of Personal Meaning Measures in Cohorts of Younger and Older Adults. *Personality and Individual Differences*, 35, (2003), 977–993.

Routledge, C., & Juhl, J. "When Death Thoughts Lead to Death Fears: Mortality Salience Increases Death Anxiety for Individuals Who Lack Meaning in Life", *Cognition and Emotion*, 24, (2010), 848-854.

Saruhan, Müfit Selim. "İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi", *AÜİFD*, 1, (2006), 92- 105.

Sarıkaya, Yusuf. Ölüm Kaygısı Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2013.

Sevgi Sezer & Pelin Saya, "Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı," *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, (2009), 151-165.

Schultz P. Duane, Sydney Ellen Schultz. *Modern Psikoloji Tarihi*. çev. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Smith, Huston, Martin, Nancy M. *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*, çev. Gamze Varım, İstanbul: Say Yayınları, 2002.

Şentürk, Habil, Yakut, Selahattin. "Hayatın Anlamı ve Din," *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (2014), 45-60.

Tanhan, Fuat, Arı, Figen. "Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (2), (2006), 44-55.

Taş, İ. Öğretmenlerde Yaşamın Anlamı Aşam Doyumu Sosyal Karşılaştırma ve İç Dış Kontrol Odağının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.

Templer, Donald. I. "The Construction and Validation of A Death Anxiety Scale", *The Journal of General Psychology*, 82, 1970, 165-177.

Tillich, Paul. *The Corage To Be New Haven*:Yale University Pres, 1952.

Tillich, Paul. *Var Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk, İstanbul: Okuyanüs Yayınları, 2014.

Tokur, Behlül. "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil", *AÜİFD*, 41, (2014), 262-266.

Topuz, İhsan. Yaşamın Anlamı ve Din: Gençler Üzerinde Bir Araştırma," *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 1 (4), (2016), 540-560.

Ünal, Mehmet Süheyl. "Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (2), 2011.

Yakıt, İsmail. *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993.

Yalçın, Şahabettin. "Anlam Arayışı", İstanbul: Bilgi ve Hikmet, 1996.

Yalom, Irvin. *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Z.İ. Babayiğit). İstanbul: Kalcı Yayınevi, 1999.

Yalom, Irvin. *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2008.

Yıldız, Murat. "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Üzerine Bir Yorum," *Düşünen Siyaset Dergisi*, 1, (1999), 105-119.

Yıldız, Murat. *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. 2. Baskı. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

Yukay, Yüksel Müge, Güneş, Ferit, Akdağ, Ceren. “ Yetişkinlerin Ölüm Kaygısı ve Yaşamı Anlamlandırma Düzeylerinin İncelenmesi,” *Spiritual Psychology and Counseling*, 2(2), (2017), 165-181.

Yüksel, R. Genç Yetişkinlerde Aşk Tutumları ve Yaşamın Anlamı, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, 2013.